

Din Görevlilerine Mûsikî Eğitimi Verilmesi Hakkında Örnek Bir Metot

Bayram AKDOĞAN

Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

e-mail: akdogan@divinity.ankara.edu.tr

An Model Method on Training of the music Education of Religious Man. One of the field on which the music has effected is Religious Forms. Among these forms Adhan (Call to prayer) has the most important place in the Religious Music. Nowadays it has been mostly speculated on the Adhan by the laymen and the people. We also dealt with the this subject by writing an essay on it. And in this article, we have discussed on the problems which are related to Adhan and some other religious forms. We suggested that some solutions about them. In brief, we believe that all the students in the education institutions and schools on religious fields need to be given these training. As a result, we wish also this article will be useful for everyone who are interested.

Key Words: Religious Music, Religious Music Forms, Adhan, Education of religious music.

Giriş

Mûsikînin etkili olduğu alanlardan birisi de dinî formlardır. Dinî formlar içerisinde özellikle ezanların halka açık ve yüksek sesle okunduğunu göz önünde bulundurursak, böyle önemli bir çağrının ve İlâhî dâvetin,

mükemmel bir şekilde icra edilmesi gerektiği, toplumun her kesimi tarafından bilinmektedir. Günümüzde çeşitli televizyon programlarında ve basında bu konu üzerinde çokça konuşulmuştur. Ezan ve dinî formlar, Türk Din Mûsikîsi'nin konusunu teşkil ettiğinden, bu alandaki aksaklıkları gidermek için, ilerde yapılacak çalışmalara da ışık tutacağını düşünerek örnek bir metot ortaya koymamızın yararlı olacağı kanaatine vardık. Çalışmamız başlı başına bir metot değildir, aynı zamanda bu alandaki eksiklikleri dile getirip acilen çözümünü öneren bir araştırmadır. Câmî içi mûsikîsi formlarından olan Kur'ân'ın güzel sesle okunması, Kâmet, Mahfel Sürmesi, Tekbîr, Salât vs. da ele alınacak olursa, mûsikînin dinî formlardaki önemi ve gereği daha açık bir şekilde ortaya çıkar. Bu sebeple, Türkiye'de mevcut din görevlilerinin, din görevlisi eğitimi veren okullarda okuyan ve istikbalin din görevlisi olacak olan adayların ciddî bir müzik eğitimine tâbi tutulmalarının lüzumuna inanıyoruz.

Metot Hakkında

Bu metotta eski nazârî bilgileri daha değişik üslûpla öğretme, müzikle ilgili araç ve gereçlerin çoğalması sebebiyle daha kaliteli ve daha çok efektlere sahip ses cihazlarıyla çalışma, zaman kaybına sebep olacak olan her türlü israfı bırakarak, daha gerçekçi bir metotla çalışma anlayışını hâkim kılmak istiyoruz. Bunun için de başta öğretmen durumunda olan kişilerin bu konuda gerçekçi olmalarını istiyoruz. Ondan sonra öğrencilerin durumu, kullanılacak araç ve gereçlerin kalitesi gelmektedir.

Şimdi, konumuza girmeden önce, dinî mûsikînin ne olduğu konusunda kısaca bilgi verelim.

Bir Kavram Olarak Dinî Mûsikî ve Mahiyeti

Her hangi bir dinde, ibadet amacıyla yapılan bir takım sesli okuyuşlarda güzel ses unsurunun tatbik edilmesine kısaca dinî mûsikî diyebiliriz.

Dinî Mûsikî'nin insanlık tarihi boyunca uygulandığı bilinmektedir. En ilkel dinlerde ve kabilelerde bile mûsikînin dinî amaçlı olarak kullanıldığı bir vakiydir. Eski Türk dini çerçevesinde, muayyen zamanlarda bazı dinî törenler yapıldığı, toy'larda, yahut ölenin ardından tertiplenen yuğ'larda dinî mahiyette mûsikîye yer verildiği bilinmekte, ayrıca Çin kaynaklarında, Hunlar'ın dinî yaşantıları anlatılırken, Türklerin Çin Seddi'ni aşan süvârilerini, davula benzer müzik âletleriyle savaşa teşvik ettikleri nakledilmektedir.¹

1. İsmail Hakkı Özkan, *Türk Mûsikîsi Nazariyatı ve Usûlleri Kudüm Velveleleri*, Ötüken Neşriyat, 2. bsk., İstanbul, 1987, s. 17.

Tarihin yazılmaya başlandığı en eski devirlerden ve en ilkel kabilelerden günümüze gelinceye kadar hemen hemen her toplumda güzel ses veya müzik âletleri dinî amaçlı olarak kullanılmıştır. Hz. Muhammed'in (s.a.s.) getirdiği şeriattan önceki semâvî dinlerde de güzel ses unsuru gündemdeydi. Davûd (a.s.) sesinin güzelliği hakkında, gerek Kur'ân-ı Kerim'de, gerek hadîs-i şerîflerde çok bahsedilmektedir. En ilkel kabilelerde olduğu gibi günümüzde de mûsikî direkt olarak ibâdet amacıyla yahut da ibâdetlere şevk veren yardımcı bir araç olarak kullanılmaktadır. Dinî mûsikî, Hristiyanlıkta kilisede âyin esnasında orgla icrâ edilirken, câmilerde sesle icrâ edilen vokal müziğe döner. Afrika'da ve dünyanın bazı yerlerinde hâlen ilkellikten kurtulamamış kabilelerde de müzik bizâtihi ibadet olarak yapılır. Kısaca, her hâlükârda müzik ya ibadetin kendisi veya ibadet esnasında insana şevk veren önemli bir araç olarak kullanılmaya devam etmektedir.

İslâm toplumunda, mûsikînin ibadetlerde Müslümanlara şevk ve heyecan vermesi için ilk faaliyetler Hz. Peygamber döneminde, Kur'ân kıraati ve ezan okuma gibi dinî formlarda kendini göstermektedir. Bu dönemde, saz ve söz mûsikîsi her ikisi de kullanılmış, hatta yerine göre tavsiye edilmiştir. Peygamberimiz bulunduğu meclislerde sesi güzel olanlara Kur'ân ve ezan okutur, anlam itibariyle etkileyici mânâlara sahip olan Kur'ân'ı özellikle Ebû Musa'ya okutur,² cemaatin şevkini artırır ve kendisi de coşardı. Ezan saati geldiğinde Bilâl-i Habeşî'ye "*Ya Bilâl haydi bizi ferahlandır*"³ buyurur, ve onun güzel sesiyle Müslümanlar namaza şevkle koşarlardı. Ayrıca din dışı formlarda Hz. Peygamber sazlı mûsikî içerisinde zikredilen ve def eşliğinde çalınan parçaları reddetmez, bilakis kendi arzusuyla dinlerdi.⁴ Hatta ashâbı kirâmdan ileri gelen bazı mü'minler bu

2. Peygamberimiz bir defasında Ebû Musa'ya Kur'ân okutmuş ve güzel sesle okunan Kur'ân'ı dinledikten sonra: "*Ey Ebû Mûsa! Gerçekten sana, Dâvud ailesine verilen mizmarlardan bir mizmar verilmiştir.*" buyurarak, memnuniyetini izhar etmiş ve Ebû Mûsa'yı övmüştür (Ebû Abdillâh b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, el-Fedâilü'l-Kur'ân: 31, c. VI, s. 112, İstanbul, 1979; Ebu'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîh-i Müslim*, es-Salâtü'l-Müsâfirîn: 235-236, c. I, s. 546, Beyrut, Tarihsiz.
3. Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvud, *Sünen-i Ebî Dâvud*, Edeb, Hadîs: 4985- 4986, IV/ 296-297, Dâru lhyâi't- Tûrâsî'l-Arabî, Beyrut, Tarihsiz.
4. Buhârî ve Müslim'in Hz. Aişe (r.a.)'den ittifakla rivâyet ettikleri bir hadîs-i şerîfte Hz. Aişe şöyle anlatıyor: (Babam) Hz. Ebû Bekr bize geldi, benim yanımda, Ensar'ın Büas harbindeki karşılıklı atışmaların sözleriyle terennüm eden iki câriye vardı. Resûlullah (s.a.s.) de kaftanına bürünmüş yatıyordu. Ebû Bekr: "Resûlullah'ın evinde şeytanın mizmarı ne gezer" diye beni azarladı. Bu olay bayram gününde cereyan etmişti. Peygamber (s.a.s.) yüzünü açtı ve "*Ey Ebû Bekr, her milletin bir bayramı var, bugün de bizim bayramımızdır.*" buyurdu (el-Buhârî, *a.g.e.*, İdeyn: 3, c. II, s. 3, İstanbul, 1979; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, Nikâh: 21, Hadîs: 1898, c. I, s. 612, M.F.A. Bâki neşri, Beyrut, 1975.

hareketlerin Resûlullah'ın huzurunda yapılmasını saygısızlık ve ayıp olarak değerlendirdiğinde, Resûlullah (s.a.s.) derhal müdahale eder ve dine aykırı bir durum söz konusu olmadıkça bunların çalmalarına ve şarkı okumalarına devam etmelerini isterdi.⁵

Resûlullah (s.a.s.) mûsikînin (vokal müzik) dinî amaçlı olarak kullanılmasını teşvik ettiği gibi, din dışı meclislerde de sazlı mûsikî cinsinden sayılan ve defle bir takım şiirlerin şarkı gibi çalınıp söylenişini dinlemiş, hatta bir defasında düğünden dönen Hz. Aişe'ye, düğünde "def" veya "oyun eğlence" var mıydı, keşke def veya eğlence olsaydı⁶ diye temennide bulunmuştur.

Hz. Peygamber'in güzîde ashabından bazıları, ud ve benzeri müzik âletini çalan câriyeleri dinler ve bunları haram saymazlardı. Bazen bu mûsikî meşkleri, ashâbî kirâm arasında tartışmalara sebep olurdu ancak, sonunda bu tartışmalar birbirlerini ikna etmeleriyle son bulurdu. Çünkü bu konuda yasaklayıcı ve kesin bir emir yoktu ve bu tip davranışlarda asıl olan niyetti.⁷

5. Hz. Aişe (r.a.) anlatıyor: "Ashab-ı Resûl şiirler okuyorlardı, Resûlullah da onları tebessümle karşılıyordu. Sahabeden hiçbir kimseden, güzel ses ve ölçülü nağme olması nedeniyle şiiri inkâr eden bir haber nakledilmemiş, bilakis zaman zaman develeri yürütmek, bazen de zevk için şiiri kullandıkları haber verilmiştir." (Ebû İsa, Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, Edeb: 70, Hadîs: 2850, c.V, s. 140, Beyrut, Tarihsiz. Tirmizî bu hadîs için "Sahîh ve Hasen" demektedir; Ebû Abdillâh Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, Sefer: 93, c. I, s. 175, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Beyrut, Tarihsiz; Ebû Abdi'r-Rahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, Sehv: 99, c. III, s. 80-81, Beyrut, Tarihsiz).
6. Hz. Aişe'den rivâyet edilmiştir: Hz. Aişe bir defasında (yanında büyüttüğü) bir kadını Ensar'dan bir adamla evlendirmişti. (Düğünden dönen Hz. Aişe'ye) Nebî (s.a.s.) sordu: "Ya Aişe! Şüphesiz ki Ensar (kadınları mûsikî ve) eğlenceyi severler." (el-Buhârî, a.g.e, Kitâbu'n-Nikâh bâbu'n-nisvati'l-lâfî yuhdîne'l-mer'ete ilâ zevciha, c. IV, s. 140.) Hz. Aişe Ensar'dan akrabası olan bir kızı (câriye) evlendirmişti. Resûlullah ona sordu: "Kızı kocasına götürdünüz mü? Kızı kocasına teslim edecek ve zıfafa atacak kadınlar gönderdiniz mi? Hz. Aişe, "evet" diye cevap verdi. Resûlullah: "Keşke bir de muğanniye gönderseydiniz de: "Eteynâküm, eteynâküm, fe-hayyunâ nühayyiküm"
"Size geldik, size geldik, bizi selâmlayınız, sizi selâmlayalım" türküsünü söyleseydi. Çünkü Ensar gazel (kadın tasvir eden şiirlerin nağme ile okunmasını) sever buyurdu." (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.I, s. 391, c.VI, s. 360, Beyrut, M. 1969/ H. 1389).
7. Âmir b. Sa'd diyor ki: "Bir düğün münasebetiyle Kuraza b. Ka'b ve Ebû Mesûd el-Ensârî'nin yanına gitmiştim. Bu iki sahâbenin yanlarında türkû söyleyen muğanniye kızların bulunduğunu gördüm. Dedim ki: Siz Resûlullah'ın sahâbelerisiniz, aynı zamanda Bedir Savaşı'nda bulunma faziletine ve şerefine de sahiptiriniz. Buna rağmen huzurunuzda böyle işler nasıl yapıyor? Dediler ki: İstersen buyur, otur ve bizimle birlikte sen de dinle, istersen çekip git, fakat şunu bil ki, düğünde mûsikî (lehv) dinlemek için bize ruhsat verilmiştir." (Ebû Abdi'r-Rahmân b. Şuayb en-Nesâî; *Sünenü Nesâî* (Hâfız Celâlu'd-Dîn es-Suyûtî'nin Şerhi ve İmam es-Sindî'nin Hâşiyesiyle), Kitâbu'n-Nikâh, Bâbu'l-Lehv ve'l-ginâ' inde'l-ğurs, VI/135. Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, Tarihsiz).

Emevîler döneminde işret âlemleri artınca, mûsikîyi yasaklayan bir çok hadis uydurulmuş, bu serkeşliğin önüne hadis uydurmakla geçilebileceği düşünülmüştür. İçki meclisine tâbi olan mûsikînin haramlığı konusunda zaten hiçbir kimsenin itirazı yoktu. Bu arada ihtiyata binaen âlimlerden bazıları her türlü mûsikîyi haram sayarak, halkı bu konuda uyarmayı dinî bir vecîbe saymıştır.

Abbâsîlerin gerek idare ve gerekse başka milletlere karşı ılımlı tutumuyla İslâm dairesine giren Türk toplulukları mûsikî konusunda endişesiz hareket etmiştir. Hoca Ahmet Yesevî'nin bahşı, baksı veya ozan adı verilen müritleri, sazlarıyla diyar diyar dolaşarak sözleri dinî irşât niteliği taşıyan bir takım mânileri sazlarıyla çalmışlar ve insanları, yeni idrak etmiş oldukları İslâm dinine, nağmelerle çağırılmışlardır.

Günümüzde Türk Mûsikîsi'nin bütün formlarında olduğu gibi dinî formlarda da, mûsikî dediğimiz güzel nağmelerin uygulanması olayı son derece önemlidir. Bilhassa Müslüman olsun veya olmasın her kesimden insana günde beş defa çağrı yapan ezan formunun, lâıyk olduğu bir ses düzeniyle okunması son derece önemlidir. Ezanın vakitlere göre uygun bir makam ve eğitilmiş bir sesle okunmasının, inananları câmiye davet etmede ne kadar önemi varsa, -Müslüman olmadığı halde- bu çağrıyı ister istemez günde beş defa dinleyen insanlar üzerinde de etki etmesi açısından da o kadar önemlidir. Ezanın sözlerinden bir şey anlamayan inançsız kesim üzerinde etki yapabilecek tek şey, ezanın münasip bir makam ve nağme ile okunmasıdır.

İşte Türkiye'de din görevlilerinin bu duygular istikametinde yetiştirilmeleri için, çeşitli seminerler veya kurslar açılarak ses eğitimine tâbi tutulmaları gerekmektedir. Hiç olmazsa câmi içi formlarında, en çok kullanılan birkaç makamı uygulayabilecek bir mûsikî bilgisinin verilmesi, sadece nazariyatla kalmayıp bunun uygulamalı olarak yapılması lazımdır. Bu işler için de ivedilikle hareket edilmesinin çok gerekli ve lüzumlu olduğu kanaatindeyiz. Bunu gerçekleştirebilmek için de, öncelikle din görevlisi yetiştiren okullarda ve kurumlarda öğretmen olarak görev yapan elemanların bu konuda hazırlanması ve bir eğitimden geçirilmesi gerekmektedir. Ne yazık ki, öğretmenler içerisinde bile hâlâ, din görevlilerinin mûsikî açısından eğitilmelerine olumlu olarak bakmayanlar mevcuttur.

Mûsikî eğitimi almış kimselerde ve onların yaptığı çalışmalarda bir başka ahenk, bir başka "insana yakınlık" vardır. Büyük dehâların hayatını incelediğimizde, onların aynı zamanda mûsikî veya sanatın diğer branşlarıyla da yakından ilgili olduklarını görürüz. Onların çalışmalarında, ortaya koydukları eserlerde ve insanlarla olan münasebetlerinde, bir bakıma

Allah'ın kâinata gizlediği ahengin aksettiğine şahit oluruz. Bu İlâhî âhengi hissetmekle insanoğlu bir huzur dünyasının kapılarının aralandığını kalbinin derinliklerinde hisseder.⁸ İşte günümüzün din görevlisi mûsikî eğitimi almış bir kişi olarak ve güzel sesin cemaat üzerinde yapacağı tesiri bilerek bu duyularla hareket ettiği zaman çok daha başarılı olacaktır.

Hadîslere Göre Dinî Mûsikî

Dinî mûsikînin bugünkü hâline gelmesinde Hz. Peygamber (s.a.s.)'in sünnetlerinin, sahabenin uygulamalarının, tasavvufçuların tatbikatlarının, ulemânın görüşlerinin, değişik millet ve kabilelere mensup insanların yaşadıkları bölgesel, yerel örf ve âdetlerin hepsinin ayrı ayrı etkisi olmuştur.

Peygamberimiz (s.a.s.) peygamberlik görevi dışında bir insan olarak yiyip içen, bazen gülen bazen ağlayan, bazen yatan bazen uyumayan, geçim ve rızık için çalışan, çarşıda pazarda dolaşan bir varlıktı. Bu sebeple, Allah'a isyan olmayan yerlerde oturmuş, bir takım eğlence meclislerinde bulunmuş, oralarda icrâ edilen müzikleri veya folklor hareketlerini izlemiş, insanı günün yorgunluklarından kurtarıp rahatlatacak bir takım eylemleri müşahede etmiş, bunların bizzat huzurunda yapılmasına ses çıkarmamış, bunları yapanları reddetmemiş, bilakis sevincini ve mutluluğunu beyan eden sözler söylemiştir. Allah'a isyan, dinin emirlerine ters düşen hareket ve sözleri de, anında düzeltmesini bilen bir peygamber olarak, insanın fitratına ve psikolojisine uygun hareket etmiştir. Hatta bazı zamanlarda Peygamberimizin huzurunda yapılan oyun ve eğlenceleri -takvası gereği- ayıp sayarak engellemeye çalışan ashabın bazı ileri gelenlerini Peygamberimiz îkaz etmiş, karışmamalarını söylemiştir. Nitekim kendi evinde def çalıp parçalar söyleyen genç kızlara engel olmak isteyen Hz. Ebû Bekir'i îkaz ettiği gibi.

Hz. Peygamber bir defasında Beni Erfide denilen bir kabileyi ziyarete gittiğinde, Peygamberin gelişini görünce oyun eğlenceyi bırakan bu kabile halkına: "*Ey Erfide oğulları, cüd eyleyin, eğlenin ki Yahudiler ve Hristiyanlar bizim dinimizde ruhsat ve serbestlik olduğunu bilsinler.*"⁹ buyurmuştur. Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde bunun çok daha örnekleri vardır. Şimdilik bu bilgilerle yetinerek, dinî mûsikînin İslâm dinindeki önemine geçmek istiyoruz.

8. *Türk Gençliğinin Müzik Eğitimi*, 27-28 Nisan 1985 Türk Kadınları Kültür Derneği'nin "Türk Gençliğinin Müzik Eğitimi" konulu Sempozyumu, Aytuğ İz'at: Açış Konuşması, Kadioğlu Matbaası, Ankara, 1985, s. 7.

9. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI/ 116, 223.

Dinî Mûsikînin İslâm Dinindeki Yeri ve Önemi

Dinî mûsikî denilince, daha çok ses (vokal) mûsikî akla gelir. Dinî formlar içerisinde özellikle Kur'ân'ın ve Ezan'ın güzel sesle okunması olayı bizzat Hz. Peygamberin emirleriyle ve tavsiyeleriyledir. Konuyla ilgili hadislerden bazıları şöyledir:

"Kur'ân'ı seslerinizle süsleyiniz, çünkü güzel ses, Kur'ân'ın güzelliğini artırır."¹⁰

"Her şeyin bir süsü vardır, Kur'ân'ın süsü de güzel sestir."¹¹

"Kur'ân'ı Arapların nağmeleri(okuyuş tarzı, tavır, şive)'yle okuyunuz."¹²

"Kur'ân'ı nağme ile okumayan bizden değildir."¹³

Bunlara benzer daha bir çok hadîsi kaynaklarda bulmak mümkündür. Mûsikî dinî formlarda gerçekten bir güzellik meydana getirmekte, ibadette teslimiyeti artırmakta, insana huzur ve rahatlık bahşetmektedir.

Mûsikînin Kur'ân'da uygulanması hususu başlı başına bir konudur. Kur'ân'ın tecvit kaidelerine uyularak okunması yanında, âyetlerin ifade ettiği anlamlara göre makamların tatbik edilmesi çok önemlidir. Çünkü, makamlar içerisinde hüznü bildiren, sevinç ve neşe ifade eden, cesaret ve şecaat veren, uyutan veya uykuyu kaçırın, miskinlik ve tembellek veren, dinamiklik ve neşat kazandıranları vardır. Kur'ân âyetleri içerisinde de zaman zaman cennetteki güzelliklerden, oradaki nimetlerden ve zevk-u safâdan bahsedilmekte, cennetliklerin yaşadıkları rahatlıklar, cehennemdekilerin çektikleri ıstıraplar anlatılmaktadır. Doğruluk ve adâletin güzelliği, haksızlığın kötülüğü, Cenâb-ı Hakk'ın yüceliği ve O'nun gücü karşısında diğer yaratıkların âcizliği belirtilmektedir. Kâfirlerin İslâm'a saldırı sözleri ve bunlara karşı Cenâb-ı Hakk'ın cevabı, öfke ve gazabı, daha nice ses tonuyla ifade edilebilecek ve makamlarla yansıtılabilecek durumlar mevcuttur. Kur'ân'ın anlamını bilen bir kişi, âyetlerin ifade ettiği anlama uygun bir makamla okuyan hâfızın Kur'ân'ını dinlediği zaman son derece etkilenir. Hatta Kur'ân'ın anlamını bilmeyen halkın, Kur'ân karşısında etkilenecekleri tek şey onun mübarek lafızlarının mûsikîyle terennümü, güzel ve makamlı bir sesin iniş ve çıkışlarıdır. Eğer, Kur'ân'ı bazı mezhep

10. Buhârî, a.g.e., Kitâbu't-Tevhîd, bâb: 52; Ebû Dâvud. Vitir: 20'de rivâyet etmektedir.

11. Es-Suyûtî, el-Câmiu's-Sağîr, II/125.

12. Es-Suyûtî, a.g.e., II/52. Bu hadîs Kur'ân'ın, sadece Arap tarzında okunması anlamına gelmez. Ancak Kur'ân Arapça olduğu için, Arapça lafızları makamlı olarak onlar gibi terennüm etmenin önemi vurgulanmaktadır ki, zaten bu hadisin mevzûk olmadığı söylenmektedir.

13. İbn Mâce, a.g.e., İkâmet: 176, Bâbun fî haseni's-savti bi'l-Kur'ân, Hadîs: 1337, c. I, s. 424; Buhârî, a.g.e., Tevhîd: 97, Bâb: 44, c. VIII, s. 209.

tarafтары gibi mûsikîsiz yalın bir sesle okuyacak olursanız, bir çok dinleyicinin bunun kıraatinden mutluluk duymaları imkânsızdır.

Bu konumuzda, mûsikînin dinî formlar üzerindeki önemini tek tek ele alarak izah etme yoluna gitmeyeceğiz ama, çok önemli bir dinî form olan ezanda, mûsikînin önemine değinmeden de geçmek istemiyoruz.

Günde beş vakitte, sesi güzel ve makam bilen bir müezzin tarafında okunan ezanlar, inananları çekmekte, ibadet konusunda tembel olan Müslümanları uyarmakta, hatta inanmayanları bile etkilemektedir.

Burada çok önemli bir husus daha vardır ki, ezanın, tüm insanlara açık olarak yapılan bir çağrı olması, evrensel bir çağrı niteliğinde olması hasebiyle -lâfızları ve yapısı bozulmadan- ses ve mûsikî cihetiyle dünya standartlarında bir nağme ve ses güzelliğiyle okunmasının gerektiğine inanıyoruz. Önceleri sadece belli bir mahalledeki Müslümanları namaza çağırmak için kullanılan ezanın, günümüzdeki anlamı ve önemi çok daha farklıdır. Sürekli yabancı ziyaretçilerin akımına uğrayan İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlerimizde ve sahil kentlerimizde, ezanın evrensel bir mesaj vermede çok önemli olduğunu düşünüyoruz. Bir diğer husus da, böyle evrensel bir çağrının parazitsiz ve çok temiz ses veren, hassas efektlere sahip amplifikatörler kullanılarak duyurulmasıdır. Günümüzde ne yazık ki, bir taraftan ezanı okuyan müezzinin sesindeki parazitler, bir yandan da kullanılan cihazların kalitesizliği, bir çok kentte ve mahallede -Müslüman olsun veya olmasın- insanları çok rahatsız etmektedir. Ayrıca bu ses cihazlarının kullanma şekli de çok önemlidir. Her ezan saatinde cihazdan ses çıkıyor mu? diye "fü, fü" veya mikrofona el ile vurarak "tak, tak" diye çıkarılan lüzumsuz deneme sesleri de insanları rahatsız etmektedir. Bunlara ilâveten, müezzinin mikrofonda boğaz temizleme çalışması yapması, öksürüp aksırması da eklenince konunun ciddiyeti daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu hususa burada nihayet verip, ezanların insanlara verdiği duyumlardan bahsedelim.

Meselâ akşam ezanı Segâh makamıyla okunur, bu makam bir bitişin bir sonun habercisidir. Güneşin batışıyla hayat sayfalarından bir yaprak daha gittiğini, nice sağ olan insanların bir akşam güneşi gibi bu dünyaya vedâ edip gittiğini hatırlatıyor ve ey insan bu geri dönüşü olmayan yolculuğa sen de adım adım yaklaşıyorsun hazır mısın? der gibi bir rûh hâliyle bizlere mesaj vermektedir. Dinî formlarda makamları tatbik ederken, makamların vakitlere göre etkilerini göz önünde bulundurarak hareket etmelidir. Makamların vakitlere göre tesirleri çeşitli kaynaklarda bulunmaktadır.

Makamların tesirleri hakkında Şeyh İbn Sînâ'dan¹⁴ nakledilmiştir ki, subh-ı kâzib¹⁵ vaktinde Râhevî, subh-ı sâdık vaktinde Hüseyinî, güneşin iki mızrak boyu yükselmesi vaktinde Rast, kuşluk vaktinde Ebüselik,¹⁶ günün yarısında Zengüle, öğle vaktinde Uşşak, iki namaz (öğle ile ikindi) arasında Hicâzî, ikindi vaktinde Irak, güneş batarken Isfahan, akşam vaktinde Nevâ, yatsı vaktinde Büzürg, uyku vaktinde Muhâlif makamlarıyla bestelenmesi (veya okunması) gerekir. Şayet uyuyamazlarsa, aksine ısrarla bestelemeye (veya makamla söylemeye) devam ederler ve o anda Şehnâz makamıyla okunur. Çünkü, Şehnâz ile Muhâlif makamı birbirinin zıddıdır. Bu durum, nefiste bir sıkışma meydana getirir ve uyutur.¹⁷ Buna göre bir din görevlisi makamları bilirse ve dinî formları buna göre okursa, dinleyenler üzerinde çok daha etkili bir okuyuş tarzı ortaya koyabilir.

Ezanın öğle, ikindi, akşam ve yatsı vakitlerinde okudukları makamlara ve bu makamların özelliklerine girecek olursak, bu makalemizin birkaç katı büyüklüğe çıkacağı açıktır. Bu konuyu da burada bitirerek, nasıl bir dinî mûsikî öğretimi yapılabilir konusuna geçmek istiyoruz.

Nasıl Bir Dinî Mûsikî Öğretimi?

Konumuza başlamadan önce din görevlisinden maksat câmilerde görev yapan imam ve müezzinlerimizi, ayrıca Kur'ân kurslarında öğreticilik yapan görevlileri kastediyoruz. Öğrencilerden kastımız ise, din görevlisi yetiştiren meslek okulu öğrencileridir. Konular içerisinde, bazen bu grupların her birine öğrenci olarak tavsiyelerimiz olacaktır.

Eğitim işi bir sanattır. Müzik eğitimi ise sanat içinde bir sanattır diye düşünüyoruz. Sanat içinde bir sanat yapacak olan müzik eğitimcisinin de sanatçı bir ruha ve kişiliğe sahip olması gerekmektedir.

Müzik öğretiminin genel kuralları yanında, dinî müzik öğretiminin ayrıca bazı ekleri vardır. Dinî müzik formlarında kullanılan güfteler Arapça,

14. Makamların icrâ vakitlerine ait olan bu sözler, bir çok müellifin kitabında nakledilmiş, kimileri İbn Sînâ'ya, kimileri Ebu Nasr el-Fârâbî'ye, bazıları da Safiyyu'd-Dîn'e izafe etmektedir ki, doğrusu da kanaatimizce budur. Çünkü makamlar XIII. yüzyıl içinde isimlendirilmiştir. Bkz. Muhammed b. Abdilhamid el-Lâdikî (888/1483'te hayatta), *er-Risâletu'l-Fethiyye*, Şerh ve Tahkîk: Hâşim Muhammed er-Receb, 1. bsk. Kuveyt, 1986, s. 215, Dipnot: 182.

15. Yalancı sabah, sabahleyin doğu istikametinde bir beyazlık belirir, bu geçicidir. Buna "Fecr-i Kâzib" veya "Subh-ı Kâzib" denilmektedir. Bu kaybolur, yeni bir beyazlık başlar, işte asıl sabah budur, buna da subh-ı sâdık denir.

16. Kaynaklarda Ebüselik olarak geçen bu makam Bûselik makamı olarak kısaltılmıştır. Araplar "Ebû Saîd" ismini "Bû Said" şeklinde kısa telaffuz ederler.

17. İbn Sînâ'dan nakledildiği söylenen bu açıklamalar onun, *ne eş-Şifâ'* adlı eserinde ve ne de "Risâletun fi'l-Mûsîka" (*er-Risâletu'l-Mulhakatu bi-Kitâbi'n-Necât*) adlı eserlerinde görülememiştir.

Farsça veya bunlara bir de Türkçe'nin karışmasıyla meydana gelen Osmanlıca'dır. Özellikle dinî formlar içerisinde Kur'ân ve Ezan'ın doğru telaffuz edilebilmesi, doğru okunması olayı, bunların güzel sesle okunması meselesinden daha önce gelir. Bunun için de Tecvît ve Ta'lim dersleri almış olmak lâzımdır. Öncelikle bu dersleri almış olan kişilerin ses eğitimine geçilebilir. Şunu hiçbir zaman akıldan çıkarmamak lâzımdır ki, dinî mûsikîde ses ve müzik çok önemlidir ama; okuyucu, hiçbir zaman kelimeler ve güfte dediğimiz sözler üzerinde bağımsız olarak serbestçe dolaşma hakkına sahip değildir. Okuyucu, öncelikle Tecvit ve Ta'lîm olmak üzere bir takım kurallara bağlı kalmak zorundadır. Tecvit ve Ta'lim dersleri almamış olan şarkıcılar, makamları iyi bilseler de, ezanı ve dinî formları doğru icra edemezler. Bunu belirttikten sonra, şimdi de dinî mûsikî eğitimi almak isteyenlere yapmamız gereken uygulamalara geçiyoruz.

1- Diyafram Nefesi Alma Çalışması

Dinî mûsikî eğitimine tabi tutulacak din görevlilerine veya öğrencilere önce doğru nefes alma teknikleri öğretilir. İyi bir okuyuş için öncelikle psikolojik olarak hazır olmak lazımdır. Koşarak gelen veya bir olayın etkisini üzerinden atamamış olan, yahut da bedenî bir rahatsızlığı olan kişi, ruhen bir şey okumaya hazır değildir. Psikolojik hazırlıktan sonra iyi nefes almak gerekir. Bunun zıddı olan kötü bir nefesle iyi bir okuyuş gerçekleşmez. Tıpkı enstrüman çalan bir müzisyen gibi. Bir müzisyen enstrümanı çalmaya başlamadan önce, enstrümanın akordunu kontrol eder, bozuk teller varsa onları ayarlar. İyi bir okuyucu da rahat okuyabilmenin yollarını araştırır. Boğazı sıkı kravat vs. varsa onları rahatsız etmeyecek ve engel olmayacak hâle getirir. Boğazda gıcıklık yapacak şeyleri giderir, kendi sesine uygun bir perde seçer ve diyafram nefesi alarak okumaya başlar.

Tabii ki iyi bir okuyuş için bol nefes gerekmektedir. Bunun için de bir takım egzersizler yapmak gerekecektir. Özellikle sporla uğraşmayan din görevlileri veya din görevlisi adaylarının en büyük problemlerinden birisi nefes darlığıdır. Sporla uğraşmama ve aşırı kilolarla birlikte nefes kapasitesinde bir daralma söz konusu olur. Bunun giderilmesinin en kolay yolu spordur ve saat tutarak nefes antrenmanı yapmaktır. Diyafram nefesi dediğimiz bir çeşit çalışmayı yapmaktır. Ciğerler nefesle doldurulur, sonra nefesi tasarruflu bir şekilde harcayarak -tıpkı bir araba lastiği veya bir balondan kaçan hafif bir hava tarzıyla tıss sesi çıkarılır ve nefesi kesmeden üfleme devam edilir, saniye tutularak böylece çalışmak suretiyle, önceleri 15-20 saniye üflenirken, bu miktar 50 saniyeye ve 1 dakikaya çıkarılır.

Özellikle üflemeli saz çalışmak isteyenlere yaptırılan bu egzersizler, aynı zamanda şan dersi alacak olan kişiler için de geçerlidir.

Geniş bir nefes kapasitesiyle birlikte temiz bir ses ve gırtlığa sahip olmak gerekir. Boğazda ciddî bir rahatsızlığı olan veya ses telleri doğuştan bozuk olan kişilerin ses eğitimine tâbi tutulması anlamsızdır. Buna paralel olarak genizden okuma alışkanlığı olanlar da vardır. Bazı insanlar nedense normal konuşmalarında bile sesi hep burundan getirirler. Sesin temiz olması için ağızdan çıkarılması, bunun için de, okuma esnasında ağzın yeter derecede açık olması gerekir. Ağız yeter derecede açık olmazsa, gırtlaktan geçen ses burundan çıkar, burundan çıkan ses de net olmaz. Bu sebeple öğrencilere okuyuş esnasında ağız açmaları tavsiye edilir. Bir müzik parçasını okurken gırtlaktan ses çıkarmaya alışmış olan din görevlisinin, hutbe ve vaazlardaki konuşma tarzı da değişir. Sözler ağızdan daha net ve berrak çıkar. Konuşması çok net olduğu için topluluk da onu zevkle ve istiyakla dinler. Okuyacağı Kur'ân, Mevlid, Ezan vs. cemaat tarafından zevkle dinlenir.

2- İyi Bir Müzik Kulağına Sahip Olmak (Kulak Kontrolü)

Bu safhada müzik eğitimine tâbi tutulacak olan öğrencilerin kulak durumu kontrol edilir. Çeşitli tonlarda ağızla veya bir enstrüman aracılığıyla çıkarılan sesleri taklit etmesi istenir. Verilen sesleri aynen alabiliyorsak, bu öğrenci iyi bir müzik kulağına sahiptir diyebiliriz. Yaş durumuna göre daha yukarı tiz veya daha aşağı pes sesleri alamıyorsak hemen öğrencinin kulağının zayıflığına hükmetmemeliyiz. Çünkü daha tiz ve pes sesler, zamanla, ses merdiveni üzerinde yapılacak çalışmalarla geliştirilebilir. Bazılarında bu hassasiyet adeta doğuştan gelmiştir ve intibak çok iyidir. Ancak çalışma yapmak suretiyle oktav olarak ses sahasını genişletme imkânı da mümkündür. İmam ve müezzinlerin verilen sesi algılayabilmekte genellikle güçlük çekmedikleri bir hakikattir, ancak ton ve makam farkı olabilmektedir. Verilen sesle hiç alâkası olmayan perdelerden okuyanları çoktur. Bu türden din görevlilerinin, bir süre ses ve makam eğitiminden geçirilmesi yararlı sonuçlar verebilir.

3- Ses Merdiveninde Yürüme Çalışmaları

İyi bir gırtlığa ve geniş bir nefes kapasitesine sahip olan bir müzik öğrencisini, ses merdiveni dediğimiz ve kalınlık incelik durumuna göre farklı olan bir sıra ses üzerinde sırayla gezdirme işlemine, ses merdiveni üzerinde yürütme denir. Öğrencilerin müzikle ilgilerine göre, ses genişliği de farklıdır. Bazı öğrenciler dört veya beş ses üzerinde gezinebilirken, bazıları iki veya

daha fazla ses oktavına sahiptirler. Özellikle boş zamanlarında müzikle ilgilenmeyen, her hangi bir müzik parçasını söylemeyen, her hangi bir şarkıcının veya okuyucunun söylediği parçaları tekrar etmeyen bazı kişilerde ses sahası çok dardır. Çocukluktan beri böyle ilgisiz yetişen kişilerin ses merdiveni üzerinde çalışma yapmaları da çok zordur. Ancak yine de -bize göre- tam ve mükemmel olmasa da bu çeşit aksaklıklar giderilebilir kanaatindeyiz. Muhtelif câmilerde ve dinî toplantılarda din görevlilerinin okuyuşları üzerinde yaptığımız incelemelere göre, bazı din görevlilerinin güzel sestem çok mahrum oldukları gibi, bunların ses merdiveni üzerinde ancak birkaç sesi çıkarabildikleri, dolayısıyla çok az bir ses sahasına sahip olduklarını, toplam dört veya beş sesi geçmeyen bir ses alanıyla, Kur'ân, ezan hatta -câmi görevlerinin dışında- bu yetersiz sesleriyle mevlid ve kasîde okuduklarına şahit olduk. Böyle bir görevli üzerinde bizzat yaptığımız incelemeler maalesef hayal kırıklığına uğramamıza sebep olmuştur. Toplam üç sesle ezan, Kur'ân ve bazı özel günlerde mevlid okuyan bu görevliyle bir müddet ilgilenerek kullandığı ses sayısını ancak beşe ve altıya zor çıkarabildik ki, sonunda böyle bir kimse için de büyük bir başarı olduğu kanaatine vardık. Başkentin önemli bir mahallesinde böyle yetenezsiz ve nâ-müsait bir sesle yıllarca görevde tutulan bir din görevlisi, halkı câmiden ve ibadetten soğuttuğu gibi, yakın mahalle sakinlerini de çok çirkin sesiyle günde beş defa rahatsız etmeye devam etmektedir ki, bu bizim tespit edebildiklerimizden sadece bir tanesidir. Bir de okuyucunun -erkek veya kadın olarak- mutlaka kişiliğine uygun bir ses tonu olmalıdır. Bu sebeple şimdi de insan seslerini ve sesin özelliklerini görelim:

İnsan sesleri, erkek, kadın ve çocuk sesleri olmak üzere ikiye ayrılır. Erkek sesleri kalın, kadın ve çocuk sesleri de ince seslerdir.

1-Erkek sesleri üçe ayrılır.

- a) Tenor: İnce erkek seslerine denir.
- b) Bariton: Orta kalınlıkta erkek seslerine denir.
- c) Bas: Kalın erkek seslerine denir.

2-Kadın ve çocuk sesleri üçe ayrılır.

- a) Soprano: İnce kadın ve çocuk seslerine denir.
- b) Mezzo soprano: Orta kalınlıktaki kadın ve çocuk seslerine denir.
- c) Alto: Kalın kadın seslerine denir.

Mûsikîde kullanılan sesler birbirinden süre, yükseklik, şiddet ve tını gibi özelliklerle ayrılırlar.

Süre: Sesin uzun veya kısa oluşu demektir.

Yükseklik: Sesin pes veya tiz oluşuna denir.

Şiddet: (Yeğinlik) Sesin kuvvetli ve zayıf olması demektir.

Tını: Aynı titreşimde (frekansta) iki ses arasındaki tınlama farkına yani bu iki sesi birbirinden ayırt edebilme özelliğine denir. Bu, sesler arasındaki renk farkıdır. Bunlarla ilgili ayrıntılar, müzik eğitimi ile ilgili kaynaklarda bulunabilir.

4- Bazı Makam Aralıklarıyla Çalışma

Türk Mûsikîsi'nde kullanılan bütün makamların kendine özgü bir seyri vardır. Makamların aldıkları arızalar çok farklıdır. Karar ve güçlü perdeleri değişiktir. Makamların bazıları çıkıcı, bazıları inici, bazıları da hem çıkıcı ve hem de inicidir. Fakat bu saydığımız hususların öğrenciye öğretilmesi uzun zaman alacağından, kısa süreli seminer ve kurslarda başka metotlar ortaya koymak gerekmektedir. Meselâ öğrencilere öncelikle tabii seslerde gam yaptırıldıktan sonra Hicâz, Uşşâk, Rast dörtlüleri ve beşlileriyle oluşturulan makam cümleleri tekrar ettirilebilir. Daha ileri durumlarda her makam bir bütün olarak ele alınır ve genişlemeleriyle ve kararlarıyla ilgili teferruatlı bilgiler verilebilir. Bu metot, pratik yoldan kısa zamanda mûsikî eğitimi vermek istediğimiz din görevlileri veya adayları içindir. Yoksa köklü bir müzik eğitimi alacak olanlar için tavsiye edeceğimiz bir metot değildir. Bizim kastımız olan öğrenciler, vaktiyle müzik eğitimi almamış, sadece orta öğretimde mecburi olan dersleri şöyle böyle geçmiş, veya müziğe ilgi duymamış, yaş itibariyle de biraz ilerlemiş olan kişilerin müzik eğitimi hakkındadır.

Bu safhada, bazı müzik kalıplarının (4'lü veya 5'li'lerin) dinî formlarda uygulanışını küçük örneklerle öğrencilere tatbik ettirmek gerekir. Öğrencilerin dimağında nağme birikimi olabilmesi için de çokça ilâhî ve örnek parçalar öğretilmelidir. Bu örnek parçalardan dinî formlara geçişler yapılmalı, belli bir makamdaki nağmeyi çeşitli dinî formlarda uygulamalı ve öğrencilerden tek tek yapmalarını istemelidir. Çekinen öğrenciler üzerine gidilmemeli fakat, sürekli hep aynı öğrencilerden tatbik etmeleri istenmemelidir. Çünkü bu durum sadece bazı öğrencilerin gelişmesine, diğerlerinin de pasif kalmasına neden olmaktadır. Yapamayan öğrenciye moral takviyesi yapmalı, kesinlikle ses veya başka cihetlerden öğrenciyi tenkit etmemeli ve gururu rencide edilmemelidir.

5- Usûl Çalışmaları

Dinî mûsikî formlarından olan câmi mûsikîsinde usûl gerekmiyorsa da, dinî mûsikînin diğer formlarında usûl vardır. Bunun için dinî mûsikî eğitimi alan öğrencilerin, ileriye dönük çalışmalar için, ritim duygusunun ve alışkanlığının gelişmesi için basit usûllerle çalışmalar yapılmalıdır. Ayrıca

dinî mûsikînin diğer formlarından tekke ve tasavvuf mûsikîsi formlarında usûl çok önemli olduğundan, hiç olmazsa basit ve küçük usûller din görevlileri veya adaylarına öğretilmelidir. Sadece bu saydığımız maddelerin uygulanmasıyla bir din görevlisi veya adayı mûsikîyi ve bunların dinî formlarda uygulanışını öğrenmiş olmaz. Bu saydığımız hususları yerine getirmekle bu alana bir giriş yapmış olunur. Bundan sonrası din görevlisinin veya adayın bu alandaki ilgisini sürdürmesine bağlıdır.

6- Dinleme

Din görevlisinin veya adayın çokça dinlemesi gerekir. Sıradan kasetleri ve nağmeleri değil, kaliteli müzikleri dinlemesi gerekir. Bundan kastımız, kaliteli okuyucular ve kaliteli kaydedilmiş müzikler ve nağmelerdir. Halk ağızyla okunmuş veya müzik eğitimi görmemiş bir kişinin kaydedilmiş gelişi güzel nağmelerini dinlemenin bir din görevlisine, nağme itibariyle kazandıracığı bir şey yoktur. Bu bakımdan kaliteli olan şarkı, türkü, ilâhî, kasîde, na't, saz eseri, taksim, peşrev, kısaca güzel ve kaliteli olan her şeyi dinlemeli, kulaktan aldığı bazı güzel nağmeleri taklit etmeli fakat, taklidi sürekli kendine metot edinmemelidir. Başlangıçta taksim yapamayan bir sâzendenin, önce basit nağmeleri taklitle işe başladığı gibi. Sürekli güzel nağmeleri hafızada depolayan bir kişi, daha sonra bunlara kendisinden bir şeyler katmaya çalışmalıdır. Bu sebeple, bir din görevlisinin hafızasında ne kadar dinî ve lâ-dinî eser varsa, o kadar okuyuşu güzelleşir ve nağme zenginliği kazanmış olur. Din görevlilerine yönelik eğitim amaçlı, resmî ve özel şirketler tarafından kaydedilmiş Ezan, İlâhî, Kasîde, Na't, Kur'ân-ı Kerîm, Mevlîd-i Şerîf vs. kasetleri piyasada mevcuttur. Her din görevlisinin bunlardan bir arşiv oluşturup, zaman zaman dinlemesinde yarar vardır.

Bir din görevlisi zaman zaman kendi okuyuşlarını bir kaydedici ile kaydedip dinlemeli, kendi kendisini tenkit ederek daha güzel okumaya gayret etmeli, daha net ve daha temiz ses çıkarma yollarını aramalıdır. Bir kayıt cihazı önünde okumak, psikolojik açıdan, kalabalık bir cemaat önünde okumaktan daha kolay değildir. Bu bakımdan, kayıt cihazı önünde rahatça okuma alışkanlığını elde eden bir din görevlisi, cemaat önünde çok daha rahat okuma alışkanlığını kazanmış olur.

Dinî mûsikî eğitimi içerisinde din görevlilerine ve adaylara öğretilmesi gereken önemli hususlardan birisi de dinî mûsikî formlarıdır. Şimdi de bunları kısaca açıklamaya çalışalım.

Dinî Mûsikî (Formları) Çeşitleri

Din görevlilerinin veya adayların bilmesi gereken hususlardan birisi de Dinî Mûsikî formlarıdır. Dinî Mûsikî formlarını bilmeyen bir din

görevlisinin, bu formlardan birisini bilinçsiz olarak okuması da fazla bir şey ifade etmez. Câmideki okuma tarzıyla, bir düğün veya sünnet merasimindeki okuma tavrı birbirinden çok farklıdır. Bunların teferruatına sırası geldikçe değinilecektir.

Dinî mûsikî formları Câmi mûsikîsi ve Tekke (Tasavvuf) mûsikîsi olmak üzere ikiye ayrılır

A- CÂMÎ MÛSİKÎSİ

1- Bestesiz Olan Câmi Mûsikîsi Formları

- a- Kur'ân-ı Kerîm
- b- Ezan
- c- Kâmet ve Cumhûr Müezzinliği
- d- Hutbe
- e- Mevlîd

2- Besteli Olan Câmi Mûsikîsi Formları

- a- İlâhî
- b- Salât
 - ba- Cuma Salâtı
 - bb- Bayram Salâtı
 - bc- Cenâze Salâtı
 - bd- Sabah Salâtı
 - be- Salât-ı Ümmiye
- c- Tevşîh
- d- Tesbîh
- e- Mahfel Sürmesi
- f- Temcîd ve Münâcaat
- g- Na't
- h- Tekbîr
- i- Tardiyeye
- k- Mîrâciye

B- TEKKE (Tasavvuf) MÛSİKÎSİ

a- Tekke (Tasavvuf) Mûsikîsinin Bölümleri

- 1- Mevlevî Mûsikîsi
- 2- Bektâşî Mûsikîsi
- 3- Kâdirî, Celvetî ve Gülşenî Mûsikîsi

b- Tekke (Tasavvuf) Mûsikîsi Formları

- ba- Mevlevî âyini
- bb- Durak

- bc- Şuğûl
- bd- İsm-i Celâl
- be- Savt
- bf- Mersiye
- bg- Nefes

Şimdi yukarıda adı geçen dînî formların kısaca açıklamalarına geçmek istiyoruz.

A- CÂMÎ MÛSİKÎSİ

1- Bestesiz Olan Câmi Mûsikîsi Formları

Bestesiz olan Câmi Mûsikîsi formlarından birincisi Kur'ân-ı Kerîm'dir.

a) Kur'ân-ı Kerîm

Kur'ân-ı Kerîm edebî yönüyle de eşsiz bir kitap olduğu gibi, âyetlerinin sıralanışında ve durak yerlerinde göstermiş olduğu ilâhî mûsikî de okuyan ve dinleyenlerde yüce duygular meydana getirmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'i okurken, tecvîd ve tertîle riâyet etmekle birlikte, onu güzel sesle okumak da İslâm'ın emridir. Kur'ân'ın dinlenmesinde mûsikînin önemli bir yeri vardır. Mûsikî Kur'ân'ı dinlemeye sevk eden önemli bir etkindir. Güzel ses, Kur'ân'ın güzelliğini artırır. Tegannî, Kur'ân kelimelerindeki yüce mânâları rûha duyurmaya hizmet etmesi açısından rûhî bir kıymete sahiptir.¹⁸

Peygamberimiz (S.A.S), Kur'ân'ı aşıptan güzel sesli kişilere okutturur, dinler ve güzel sesle okunmasını emrederdi. Hadîs-i şerîflerde:

"Allah hiçbir şeyi, Peygamber'in Kur'ân'ı güzel sesle (veya yüksek sesle) okuyuşunu dinlediği gibi dinlememiştir."¹⁹

"Kur'ân'ı seslerinizle süsleyiniz. Muhakkak ki güzel ses, Kur'ân'a güzellik katar."²⁰ buyurulmuştur. Bu konuda daha başka hadisler de mevcuttur.

Kur'ân-ı Kerîm bestesiz olduğu için, doğaçlama beste ile usûle bağlı olmaksızın okunur. Buradaki usûl, mûsikîdeki ölçüdür. Kur'ân-ı Kerîm bestesizdir. Tecvîde ve tertîle riâyet etmek şartı ile hemen hemen her makamla okunabilir. Özellikle anlamını bilen bir hafız tarafından makamla okunduğu zaman, gereken yerlerde sesin yükseltilmesi veya alçaltılmasıyla, dua ve yakarış bildiren yerlerde uygun bir ses tonunun seçilmesi, kâfirlere

18. İsmâil Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976, s. 90.

19. Buhârî, *es-Sahîh*, Tevhîd: 97, Bâb: 52, c. VIII, s. 214.

20. Buhârî, *a.g.e.*, Tevhîd: 52, Ebû Dâvud, *es-Sünen*, Vitir: 20.

azabı bildiren yerlerde ve Hakk'ın beyan edildiği âyetlerde sesin yükseltilmesi gibi hususlara riâyet edildiğinde, dinleyenlerde İlâhî bir tesir meydana getirir. Kur'ân-ı Kerîm'in güzel okunabilmesi, irticâlî beste kabiliyetini gerektirir. Ayrıca iyi bir üstattan Kur'ân ta'lîmi görmüş olmak, makamlara ve sese hâkim olabilmek, iyi bir okuyuş için gereklidir.

b) Ezan

Ezan, bildirme demektir. Ezan okuyana müezzin denilir. Cuma namazına ve beş vakit namaza dâvet için okunur. Hicretin birinci veya ikinci yılında mü'minlere namaz vaktini ilân etmede en uygun tarz olarak ezan tespit edilmiştir. Ashaptan Abdullah b. Zeyd adındaki şahıs, rüyasında bir adamı câmi damından Müslümanları namaza çağırırken gördüğünü söyledi. Hz. Ömer, namazı ilân için bu usulü tavsiye edince, orada bulunanlar bu fikre katıldılar ve Peygamberimizin emri ile ezan şekli böylece tayin edilmiş oldu. Bundan sonra Habeşli Bilâl ezanı böyle okudu.²¹

Sünnî Müslümanlara göre ezan yedi cümleden oluşur:

- 1- Allahu ekber (4 defa) (Allah en büyüktür).
- 2- Eshedü en lâilâhe illallah (2 defa) (Şahadet ederim ki Allah'tan başka tapılacak yoktur).
- 3- Eshedü enne Muhammeden Resûlullah (2 defa) (Şahadet ederim ki Muhammed Allah'ın elçisidir).
- 4- Hayya ale's-salâh (2 defa) (Namaza gelin).
- 5- Hayya ale'l-felâh (2 defa) (Kurtuluşa gelin).
- 6- Allahu ekber (2 defa).
- 7- Lâilâhe illallah (1 defa) (Allah'tan başka tapacak yoktur).

Sabah ezanında, "hayya ale'l-felâh" tan sonra "namaz uykudan hayırlıdır" anlamına gelen "es-salâtü hayrun mine'n-nevm" ilâve edilir.

Şiîler, "hayya ale'l-felâh" tan sonra "işlerin en hayırlısına geliniz" mânâsında "hayya alâ hayri'l-amel" ilâve ederler.

Ezanın okunması için muayyen bir makam yoktur. Kelimelerin telâffuzunu bozmamak şartıyla istenilen makam tatbik edilebilir.

Ezan okurken zâhidâne bir tavır takınmalıdır. Lüzumsuz uzatmalar, gereksiz nağmeler yaparak ezan sözlerini tahrif ve tağyir etmemelidir. Bazı müezzinlerin makam gösterme hevesiyle ezanı çığırından çıkardıklarını üzüntüyle müşahede ediyoruz. Ezan, içten gelerek ve doğaçlama olarak okunduğu için, okuyan kişinin sesi güzel ve makam bilgisi de olursa, ezan çok daha tesirli olur.

21. *İslâm Ansiklopedisi*, M.E.B., IV/429.

Sünnî mezheplerin üçünde ezanı makamla okumak câizdir. Hanbelîler ve Vehhâbîler ezanı makamla okumayı uygun görmemiş ve yasaklamışlardır.²²

Memleketimizde ezanların okunuşunda genellikle şu makamlar tatbik edilmektedir:

- Sabah ezanı : Sabâ ve Hüseyinî,
 Öğle ezanı : Rast ve Hicaz,
 İkinci ezanı : Rast, Hicâz ve Uşşâk,
 Akşam ezanı : Segâh,
 Yatsı ezanı : Rast, Hicâz, Beyâtî ve Uşşâk.

İyi bir ezan okuyabilmek için bazı hususlara riayet etmek gerekir ki, bunları şöyle sıralayabiliriz:

- Yeterli makam ve mûsikî bilgisine sahip olmak.
- Diyafram nefesi almak ve nefesi çok hesaplı kullanmak.
- Ezan kelimelerini açık ve net okumak, gereksiz uzatma ve ağızda yuvarlama yapmadan okumak.
- Ezan okumak için güzel bir sese sahip olmak gerekir. Bunun için de gerekirse biraz ses ve şan eğitimi almalıdır.

Ezan konusunda bir hususa daha değinmek istiyoruz şöyle ki, bazı özel gün ve zamanlarda, iklim ve çevre şartlarını da göz önünde bulundurarak, ezanları daha fazla uzatma veya kısaltma yönüne gidilmelidir. Bilhassa Cuma namazlarında, öğle, yatsı ve sabah namazlarında ezanları biraz daha uzun okumalı, cenâze namazı kılınacak veya dinî bir program icrâ edilecek olan câmilerde, daha çok cemaatin katılabilmesini sağlamak amacıyla ezanların, ifrata kaçmadan uzun okunmasında yarar vardır. Tabii âfet, olağanüstü günler, sıkıntı ve stresli zamanlarda, ikinci ve akşam namazlarında ezanları kısa okumak daha uygundur.

c) Kâmet ve Cumhur Müezzinliği

Kâmet, dikilmek, ayak üzerinde kalmak, başlamak anlamlarına gelir. Farz namazlardan önce, ezan sözlerinin daha hızlı okunarak "hayya ale'l-felah" tan sonra iki defa "kad kâmeti's-salâh"²³ okunmasıdır. Buna kâmet getirmek denir. Gerek kâmetin getirilmesinde ve gerekse imâmın selâm verişinden sonra okunan tesbîhlerde güzel sesin önemli rolü vardır. Bu dua ve tesbîhlerin okunması da irticâlî (doğaçlama) beste ile yapılmaktadır. Bu görevi, cemaatten her hangi birisi yapabilir de, Arapça sözlerin doğru telaffuz edilmesi, dinleyenlere ibadet şevki vermesi, mü'minleri tevâzû ve

22. *İslâm Ansiklopedisi*, aynı yer.

23. "Şüphesiz namaz başladı" anlamına gelmektedir.

huşûya sevk etmesi açısından, bu görevin mûsikî bilen bir müezzin tarafından yapılması çok daha güzel olmaktadır.

Cumhûr müezzinliği, müezzin kadroları kabarık olan büyük camilerde, bütün müezzinlerin iştirakiyle namazdan önce ve sonra icrâ edilen mûsikîye verilen isimdir. Bir câmideki müezzinlerin en ehliyetlisi ve kıdemlisi müezzin-başî olur, diğerleri ona tâbidir. Büyük câmilerde namaz esnasında, imamın rûkû ve secde için okuyacağı tekbirler -hoparlör bulunmadığında- uzakta bulunan ve aynı namaz için aynı imâma uymuş olan cemaat tarafından duyulamayacağı ve görme özürülülerin de katılamayacakları düşünülerek, müezzinler tarafından tekbîrler tekrar edilir ki, buna "tekbîr alma" denir. Diğer dualar, tesbîhler, âyete'l-kürsî'nin okunması, teravih namazlarında aralarda okunan salât-ı ümmiyye veya ramazan ilâhîleri, bu müezzin kadrosu tarafından ağız birliği ile icrâ edildiği için, câmi içinde icrâ edilen dinî mûsikînin bu kısmına cumhûr müezzinliği adı verilmektedir.

d) Hutbe

Cuma ve Bayram namazlarıyla, yılın bazı günlerinde ve olağanüstü durumlarda, câmide minber üstünde yapılan konuşmaya "hutbe", konuşmayı yapan kişiye de "hatip" denir. Câmilerde mihrabın sağ tarafında bulunan ve merdivenle çıkılan bir yer vardır ki minber denilen bu kısmın en yukarı kısmı Hz. Peygamberimize hürmeten kapatılmış ve genellikle camilerde üzeri kubbeli yapılarak en üst kısma çıkılması engellenmiştir. Peygamberimiz zamanında bugünkü şekliyle minber yoktu. Yüksekçe bir kütüğün üzerine çıkar ve hutbesini öyle okurdu.

Rivâyete göre hutbeyi minber üzerinde ilk okuyan zat, Mervan b. Hakem'dir.²⁴ Sonraları yapılan minberlerde Peygamberimizin hutbe okurken onun bulunduğu yükseklikte bulunmamak ve ona hürmet etmek için minberin en üst kısmı kapatılmış, ondan sonra dört halifenin de birbirlerine hürmeten ayrı ayrı basamaklarda hutbelerini okudukları rivâyet edilmektedir. Çoğu zaman yukarıdaki basamakları boş bırakmak için aşağıdan yedi basamak çıkarılır. Fakat basamak adedi az olan minberlerde bu hususa riayet edilmemektedir.

Hutbede ağırlıklı olan kısım konuşma (hitâbet) kısmıdır. Konuşur gibi okunduğundan her hangi bir makam uygulama gerekmez. Memleketimizde bölgelere göre çeşitli hutbe okuma şekilleri vardır. Bazıları birinci ve ikinci hutbenin baş tarafındaki hamdele ve salvele ve duaları sesli ve makamlı okurlar. Özellikle ikinci hutbe denilen kısmı Kur'ân'ı güzel sesle okudukları

24. *İslâm Ansiklopedisi*, M.E.B, c. V, I. Kısım, s. 618.

gibi makamlı okurlar. Doğrusu şudur ki; hutbe adından da anlaşılacağı üzere cemaate karşı yapılan bir konuşma ve bir mev'izadır. Bunun düz (makamsız) ve konuşur gibi tok bir sesle okunması daha uygun olur. Duaların da aynı şekilde yapılması daha güzel olur. Ancak hutbenin sonunda okunan "inna'l-lahe ye'muru bi'l-adli ve'l-ihsâni ve îtâizi'l-kurbâ ve yenhâ ani'l-fahşâi ve'l-münkeri ve'l-bağyi yaizuküm lealleküm tezekkerûn"²⁵ âyetinin makamlı olarak okunması güzel olur. Hatta Cuma namazında hutbede, hatibin bu ayeti okurken vereceği ses ve makam, müezzinin aynı makamla kâmeti okumasına ve dolayısıyla hatibin aynı makamla namazı kıldırmasına neden olacağı için uygun bir makam seçmek, fazla tiz ve pes makamlardan giriş yapmamak gerekir.

Bayram hutbelerinde de aynı usûlü takip etmek yerinde bir hareket olur. Hitabetle ilgili kısımlar ister Arapça, isterse Türkçe olsun mutlaka konuşmada kullanılan ses tonuyla olmalıdır.

e) *Mevlîd*

"Mevlîd", "doğum zamanı" demektir. İslâm literatüründe bu kelime ile doğumların en yücesi olan Peygamberimiz Hz. Muhammed'in bu âleme teşrifleri, doğduğu gün, doğum yeri ve doğum günü münasebetiyle yapılan anma merasimi anlaşılır.

Çeşitli İslâm ülkelerinde, Hz. Muhammed'in doğumunu konu alan mevlîdler yazılmıştır. Memleketimizde de bu tipte çalışmalar yapılmış fakat bu sahada en çok tutulan ve okunan mevlîd, Süleyman Çelebi'nin yazmış olduğu "*Vesfletü'n-Necâr*"²⁶ adını verdiği mevlîdidir. Türk Edebiyatı'nın şaheserlerinden olan bu eser, mesnevî şeklinde yazılmış, samimi ve uzun bir şiirdir. Süleyman Çelebi bu mevlidi XV. Yüzyılın ilk yıllarında kaleme almıştır.

Mevlîd, çeşitli sebeplerle okutturulmaktadır. Doğum, ölüm, evlenme, sünnet, şahsî ve millî sevinç nedenleriyle, ölmüşlerin ruhlarını şâd etmek için mevlîd okutmak sevap sayılmaktadır.

Mevlîd, vaktiyle bestekârlarca usûle bağlı olarak bestelenmişse de, XIX. Yüzyıl ortalarında ve sonlarında bu besteler unutulmuştur. Bugün mevlîd, mevlithânlar tarafından doğaçlama (irticâlî) beste ile okunmaktadır.²⁷

Önceleri tamamı okunan mevlîd'in, bugün sadece belli bahirleri okunmaktadır. Mevlid şu kısımlardan meydana gelmektedir:

25. Nahl Sûresi: 16/ 90.

26. "Kurtuluş vesflesi" anlamına gelmektedir.

27. Yılmaz Öztuna, *Türk Musikisi Ansiklopedisi*, II/29, M.E.Basımevi, İstanbul, 1974. *İslâm Ansiklopedisi*, M.E.B. VIII/171.

- 1- "Allah âdın" bahri. Mevlîd'in ilk kısmıdır. Cenâb-ı Hakk'ın yüceliğinden ve onu zikretmenin fazîletinden bahseder. Bu kısım genellikle Sabâ, Uşşâk ve Hüzâm makamlarından birisiyle okunursa da, genellikle mevlîd'e sabâ makamı ile başlamak âdet olmuştur. Bu kısım Hüseyinî veya Uşşâk makamı ile bitirilir.
- 2- Velâdet bahri. Bu kısımda Peygamberimizin doğumu ve o esnadaki harikulâde olaylar anlatılır. Bu kısma genellikle Rast makamından girilir, daha sonra Uşşâk ve Hüzâm gibi makamlara geçki yapılır.
- 3- "Merhabâ" bahri. "Yaratılmış cümle oldu şâdümân" diye başlayan bu kısımda Hz. Muhammed'in doğumundan duyulan sevinç ve O'nun âlemlere rahmet oluşundan bahsedilir. Bu kısmı son zamanlarda mevlithânlar -mevlîd programı fazla uzamasın diye- okumamaktadırlar. Bu kısım da Hicâz ve Uşşâk makamıyla okunmaktadır.
- 4- Mîrâc bahri. Burada Peygamberimizin "İsrâ ve Mîrâc" olayı anlatılmaktadır. "Söyleşirken Cebrâil ile kelâm" diye başlayan bu kısım, "Hak Teâlâ'dan erişti bir nida" beytinden itibaren ikiye ayrılır. Bazen her iki bölüm de bir kişi tarafından okunmaktadır. Uşşâk makamıyla başlanan ilk kısım, Hicâz makamıyla biterken; ikinci kısma tiz Uşşâk makamıyla girilir, Sabâ, Hüzâm ve Hüseyinî olmak üzere çeşitli geçkiler yapılır.
- 5- Dua bahri. "Yâ ilâhî" diye başlayan bu bahir çeşitli makamlarda okunmakta ise de, Hüseyinî makamında niyâz şeklinde okunması güzeldir. İsminden de anlaşılacağı üzere, bu kısımda Cenâb-ı Hakk'a yalvarış ve yakarıştaki bulunur, O'ndan günâhların bağışlanması istenir.

Mevlîd bahirleri arasında uygun makamlarda ilâhîler okumak, aşr-ı şerifler kıraat etmek ve çokça salât-ü selâm getirmek âdet haline gelmiştir. Mevlîd sonunda yine Kur'ân-ı Kerîm'den bir aşır okunur ve dua edilerek mevlîd merâsimi sona erer.

2- Besteli Olan Câmî Mûsikîsi Formları

a) İlâhî

İlâhî, Arapça bir kelime olup, "Allah'a ait" demektir. Dinî ve tasavvufî duyguları dile getirmek için, Allah ve Peygamber aşkıyla veya din ve tarikat büyüklerinin meziyetlerini dile getirmek amacıyla, hece vezni ile yazılmış ve

çeşitli makamlardan kendine mahsus bir tavrıyla bestelenmiş bir çeşit Türkçe manzûm eserlerdir.²⁸

İlâhîlere bir çeşit dinsel şarkı da denebilirse de şarkılara benzememektedir. Bunların kendilerine mahsus tavrıları vardır. İlâhîyi şarkı tavrından kurtarmak için bu hususa çok dikkat etmek gerekir.²⁹ İlâhîler zâhidâne ve itaatkâr bir tavrıyla, Allah'a teslim olmuş bir hâlet-i rûhiyeye sahip olarak okunur.

İlâhîler bir veya birkaç kişiyle birlikte câmi, tekke vb. ibâdet meclisleri, mevlîd merasiminde ve terâvîh namazı aralarında ve çeşitli dinî toplantılarda okunur.

İlâhî, koro halinde okunmak için bestelenmişse "Cumhûr İlâhî" adını alır. Hz. Peygamberi övüyorsa "Na't", ilâhî Arapça ise "Şuğl", Bektâşîlere aitse "Nefes", Durak Evferi ile bestelenmişse "Durak", Peygamberimizin sıfatlarını söylüyorsa "Tevşîh" gibi isimler alır.³⁰ Bunların her biri sırası gelince izah edilecektir.

b) Salât

Salât, Arapça bir kelimedir. Lügatte "dua" ve özellikle "namaz" anlamlarına gelmektedir. "Salât" ismi, Peygamberimiz Hz. Muhammed'e, Allah Teâlâ'dan rahmet ve selâm duasını içine alan esere verilmiştir. Sözleri Arapça'dır. Nağmeleri çeşitli makamlardan yapılır ve -salât-ı ümmiyye hâriç- Durak Evferi usûlüyle ölçülürler. Na't ve durak'tan farkı, sadece Peygamberimize salât ve selâmı açıklamış olmalarıdır, hareketleri gayet ağırcadır.³¹

Türk Mûsikîsinde salât, Tasavvuf Mûsikîsi'nin dışında olup, Dinî Mûsikî'nin besteli olan Câmi Mûsikîsi formuna girmektedir. Cuma Salâtı, Bayram Salâtı, Cenâze Salâtı, Sabah Salâtı ve Salâtı Ümmiye olmak üzere çeşitleri vardır.

ba- Cuma Salâtı: Cuma günleri, ezandan bir müddet önce mü'minlere Cuma namazı vaktinin yaklaştığını hatırlatmak ve bu vesileyle Peygamberimize salât ve selâm getirmek suretiyle sevap kazanmak amacıyla okunur. Salât'da okunan sözler şöyledir:

28. Öztuna, a.g.e., I/296; İsmâil Hakkı Özkan, *Türk Mûsikîsi Nazariyatı ve Usûlleri*, Ötüken Yay., İstanbul, 1987, s. 83; M. Ekrem Karadeniz, *Türk Mûsikîsinin Nazariye ve Esasları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., No:238, Ankara, Tarihsiz, s. 166.

29. Karadeniz, a.g.e., aynı yer.

30. Öztuna, a.g.e., I/297.

31. Dr. Suphi Ezgi; *Amelî ve Nazarî Türk Mûsikîsi*, III/ 63, İstanbul Konservatuvarı Yayını, İstanbul, 1933-1953.

Es-Salâtü ve's-Selâmü aleyke Yâ Resûlallah,
Es-Salâtü ve's-Selâmü aleyke Yâ Habîballah,
Es-Salâtü ve's-Selâmü aleyke Yâ Nebiyyallah,
Es-Salâtü ve's-Selâmü aleyke Yâ Hayra halkîllâh,
Es-Salâtü ve's-Selâmü aleyke Yâ Seyyide'l-Evvelîne ve'l-Âhirîn, ve'l-Hamdü li'llâhi rabbi'l-Âlemîn.

Hatip Zâkirî Hasan Efendi'nin (1545?- 1623) Cuma ve bayram günleri okunmak için yaklaşık 380 kûsûr yıl önce bestelemiş olduğu salâtı vardır.³² Fakat bunu genellikle müezzinler bilmediklerinden, sözleri yukarıda geçtiği şekilde ve istedikleri makamdan okumaktadırlar.

bb- Bayram Salâtı: Müslümanların yılda iki adet dinî bayramı vardır. Bunlardan birisi 1 şevvâl'de başlayan Ramazan veya Fitre Bayramı, diğeri de 10 zilhicce'de başlayan Kurban Bayramıdır. Bu iki bayram münâsebetiyle, bayramın ilk günü sabah namazından sonra okunan salâttır. Bu salât, Hatip Zâkirî Hasan Efendi tarafından bestelenmiş olup, yukarıda geçtiği üzere Bayram ve Cumâ Salâtı adını almıştır.

Bu eser, bayram ve Cuma namazlarından önce, müezzin mahfilinde, başaraftaki "Yâ Mevlâ" sözünü cemaat okur, sonra bir müezzin "Leyse'l-îdü limen lebise'l-cedîd" den bir cümle okur, onun peşinden cemaat "Yâ Mevlâ" ve bir müezzin diğeri cümleyi okurlar. "Nasrun mina'llâhi ve fethun karîb"i bir müezzin şifâhen cemâate okur; bundan sonra yine bir müezzin "Ve sallî ve sellim alâ es'adi ve eşrafi nûr-i cemii'l-enbiyâi ve'l-mürselîn"i terennüm eder ve bütün müezzinler "Ve'l-hamdü li'llâhi rabbi'l-âlemîn"i okuyarak bitirirler.³³

Bayram salâtının Arapça sözleri şöyledir:

Leyse'l-îdü limen lebise'l-cedîd, İnneme'l-îdü limen hâfe mine'l-vaîd.

Leyse'l-îdü limen rakibe'l-matâyâ, İnneme'l-îdü limen terake'l-hatâyâ.

Leyse'l-îdü limen basata'l-bisât, İnneme'l-îdü limen tecâveze ale's-sırât.

Leyse'l-îdü limen tezeyyene bi-zînetid-dünya, İnneme'l-îdü limen tezevvede bi-zâdi't-takvâ.

Leyse'l-îdü limen nazara envâe'l-elvân, İnneme'l-îdü limen nazara cemâle'r-rahmân.

Anlamı

Bayram, yeni elbise giyenlerin değil, Allah'ın azabından korkanlarındır.

32. Öztuna, *a.g.e.*, I/ 103.

33. Ezgi, *a.g.e.*, III/ 66.

Bayram, binek hayvanlarına süvari olanların değil, hataları terkedenlerindir.

Bayram, örtü ve yaygıları yayanların değil, sırâtı geçenlerindir.

Bayram, dünya zînetine bürünenlerin değil, Allah korkusunu düstür edinenlerindir.

Bayram, çeşitli renklere bakanların değil, Allah'ın cemâlini görenlerindir.

Günümüzde bu salât formu unutulmuş ve ne yazık ki bilen de kalmamıştır.

bc- Cenâze Salâtı: Cenâzenin götürülmesi esnasında ve defnedilmesinden sonra okunan salâttır. Üslûbu acıklı, dinî ve zâhidâne bir şekli vardır. Yüzyıllardan beri memleketimizde Zâkirî Hasan Efendi'nin Hüseyinî Cenâze Salâtı okunmuş, ancak son 50 yıl içerisinde unutulmaya yüz tutmuş eserlerimizden birisidir.

Cenâze salâtının sözleri şöyle okunmaktaydı: Cenâze yolda götürülürken birisi tarafından "Lâilâhe illallah, vahdehû lâ şerîke leh, velâ nazîra leh, Muhammedün Emînu'llâhi hakkân ve sıdka, Allahumme salli alâ seyyidînâ Muhammedin ve alâ..." bundan sonra cemaat tarafından: "Ve alâ âli Muhammed" okunur.

Anlamı

"Allah'tan başka tapılacak yoktur, O birdir, ortağı ve benzeri yoktur; Muhammed, hakikaten ve gerçekten Allah'ın emînidir. Allahım, Efendimiz Muhammed'e ve ailesine rahmet eyle".

Cenâzenin defnedilmesinden sonra bir kişi tarafından: "Ve salli ve sellim alâ es'adi ve eşrafi nûri cemî'i'l-enbiyâi ve'l-mürselîn"³⁴ ve cemaat tarafından da "Ve'l-hamdü li'llâhi rabbi'l-âlemîn"³⁵ okunur.

bd-Sabah Salâtı: Cuma sabahı veya bayram sabahlarında, ezandan önce minârede güzel sesli karşılıklı iki müezzin tarafından Dilkeş-hâverân makamında okunan sabâ salâtı, Hatip Zâkirî Hasan Efendi'ye ait olup, Dr. Duphi Ezgi tarafından Durak Evferi usûlüyle yazılarak yayımlanmıştır.

Sabah Salâtının sözleri şöyledir:

Es-salâtü ve's-selâmu aleyke Yâ Seyyidenâ Yâ Resûlallah;

Es-salâtü ve's-selâmu aleyke Yâ Seyyidenâ Yâ Habîballah;

34. "Bütün elçilerin ve peygamberlerin nurlarının en şerefli ve en mutlusuna (Hz. Muhammed'e) salât ve selâm et" demektir.

35. "Hamd, âlemlerin rabbi olan Allah içindir" demektir.

Es-salâtü ve's-selâmu aleyke Yâ Seyyidenâ Yâ Nebiyyallah;
Es-salâtü ve's-selâmu aleyke Yâ Seyyidenâ Yâ Hayra halkîllâh;
Es-salâtü ve's-selâmu aleyke Yâ Seyyidenâ Yâ Nûra arşî'llâh
Allah, Allah, Allah, Mevlâ, Hû.

be- Salat-ı Ümmiyye: Câmilerde ve diğer meclislerde, dinî törenlerde, belirli dinî gün ve gecelerde, Sakal-ı Şerîf ve Peygamberimize ait eşyanın ziyareti esnasında ve cenâzelerde, mevlîd programlarında okunan salâttır.

Bugün İslâm dünyasının elinde bulunan Segâh makamındaki Salât-ı Ümmiyye, Büyük Türk Bestekarı Buhûrî-zâde Mustafa İtrî tarafından bestelenmiştir.³⁶ Türk Mûsikîsinin en büyük birkaç eserinden birisidir.

Salat-ı Ümmiyye'nin sözleri şöyledir:

"Allahumme salli alâ Seyyidinâ Muhammedini'n-Nebiyyi'l-Ümmiyyi ve alâ âlihî ve sahbihî ve sellim".³⁷ Salât-ı Ümmiyye'nin usûlü tam olarak kestirilemediğinden, Semâi 3/4, Aksak Semâi 10/8, bir Nîm-Evsat ve iki Aksak Semâi Evferi olmak üzere dört ayrı usûlde yazılmıştır.

c) *Tevşih*

"Süslemek" demektir. Mevlîd ve Mîrâciyenin bölümleri arasında topluca okunan, sözleri Hz. Muhammed'in doğumundan ve O'nun vasıflarından bahseden, bir çeşit besteli Câmî Mûsikîsi formudur. Câmî ve mevlîdlerde okunan na'tlara tevşih denir.

Tevşihler çoktur. Ekseriyetle Sofyan, Düyek, Yürük Semâi, Muhammes, Devr-i Kebîr, Çenber, Hafîf, Evsat, Fahte usûlleriyle ölçülmüşlerdir.³⁸

Tevşihlerin sözleri, iki, dört, beş, altı mısradan meydana gelen bir kıta olur. Genellikle büyük mutasavvıfların şiirlerinden seçilmiş ve değişik makamlarda bestelenmiştir.

d) *Tesbîh*

"Sübân'allah" diyerek Cenâb-ı Hakk'ı yüceltmek, O'nu şanına yakışmayacak sıfatlardan uzak tutmaktır. Allah Teâlâ'yı bu şekilde yücelten eserlere tesbîh denilmektedir.

Tesbîh çeşitlerinden bugün elimizde mevcut iki örnek bulunmaktadır. Birisi Ramazan ayında ve diğer mübârek gecelerde, sabaha karşı müezzinler

36. Dr. Suphi Ezgi'ye göre Salât-ı Ümmiyye'nin bestesi de Hatip Zâkirî Hasan Efendi'ye aittir.

37. Anlamı: "Allahım, okuma-yazma bilmeyen Peygamberimiz Muhammed'e, âilesine ve arkadaşlarına rahmet et" demektir.

38. Ezgi, *a.g.e.*, III/ 76; Öztuna, *a.g.e.*, II, 2. Kısım, s. 318.

tarafından minârelerde okunan Temcât ve Münâcaat olup, diğeri de Tesbîh merasimine ait olan Mahfel Sürmesidir.³⁹ Bir de "Sübhâne" kelimesiyle başlayan ilâhiler vardır ki bunlara da "Tesbîh" denir.

e) Mahfel Sürmesi

Câmilerde namazdan sonra, bir veya birkaç müezzinin mahfelden, kısım kısım ve nöbetleşerek, geleneksel bestesi ile okudukları beş bölümlü (dua, âyete'l-kürsî, tesbîhler, İlâhî ve dua) Arapça esere mahfel sürmesi denir. İrticâlen ve değişik makamlardan usûlsüz olarak okunan bu eser, hâlen câmilerde, namazlardan sonra, bazı değişikliklerle uygulanmaktadır.

Farz namazlardan sonra müezzin "Allahümme ente's-selâmu ve minke's-selâmu tebârekte yâze'l-celâli ve'l-ikrâm" der. Önceleri biraz daha uzun ve değişik olarak:

"Allhümme ente's-selamu ve minke's-selâm ve ileyke yeûdü's-selâm; fe hayyînâ rabbûna fi's-selâm ve edhilnâ dâre's-selâm; tebârekte Rabbenâ ve teâleyte leke'l-hamdu ze'l-celâli ve'l-ikrâm." şeklinde okunurdu. Sonra âyete'l-kürsî okunurdu. Bu duâların hepsi müezzinler tarafından birlikte okunurdu.

Bugün tatbik edilen şekli ise: Âyete'l-kürsî'den sonra 33 defa "Sübhânallah", 33 defa "el-Hamdülillâh", 33 defa "Allahu ekber" okunur. Bu tesbihlerin başlangıcını müezzin verir. Cemaat içinden bu tesbîhleri okur. Daha sonra müezzin "lâilâhe illallâhu vahdehû lâ şerîke leh, lehu'l-mülkü ve lehu'l-hamdu ve Huve alâ kulli şey'in kadîr, sübhâne Rabbiye'l-aliyyi'l-a'le'l-vehhâb" diye okur ve duâ yapılır. Duâdan sonra bir aşr-i şerîf okunur. Buna "mihrâbiye" de denir. Önceleri daha teferruatlı yapılan tesbîh merâsimi bugünkü şekliyle kısaltılmıştır. Aşir bittikten sonra salât-ü selâm ve arkasından Fâtihâ Sûresi okunur ve eller yüze sürülerek namaz bitirilmiş olur.

Bazı câmilerde farz namazlardan önce üç defa "İhlâs" sûresi okunur ve peşinden "el-Fâtiha" denerek geç kalan cemaat varsa onların namaza yetişmesi sağlanmış ve bu vesîle ile sevâbı artırarak tüm ölmüşlerimizin ruhlarına da bağışlanmış olunur. Tesbîh, günümüzde dahi her câmide aynı okunmayıp, az çok farklı olarak birbirinden ayrılmaktadır.⁴⁰

Mahfel Sürmesi ile cuma günü iç ezanını, Sultan III. Ahmet zamanında, Eyüp Câmiû baş müezzini Şeyh Abdülğanî Gülşenî'nin îcad ettiği söylenmektedir.⁴¹

39. Ezgi, a.g.e., III/ 67.

40. Mahfel Sürmesinin eski okunuş şekli için bkz. Ezgi, a.g.e., III/ 75.

41. Şeyh Abdülğanî Gülşenî'nin Mahfel Sürmesi için bkz. Ezgi, a.g.e., III/ 72.

f) Temcîd ve Münâcaat

Temcîd, Arapça'da "mecd" kökünden gelen bir masdar olup, "büyüklemek, ululamak" anlamlarına gelmektedir. Ramazan geceleri ve diğer mübârek gecelerde, genellikle sahurdan sonra, sabah namazından önce bir müezzîn ile koro tarafından okunur. Temcîd'in sözleri, Cenâb-ı Hak'ı yüceltme ifadeleriyle doludur, onun için dinî mûsikîde bu forma temcîd adı verilmiştir.

Temcîdten sonra genellikle münâcat okunur ve Cenâb-ı Hak'tan dilekte bulunulur. Bu sebeple Temcîd ve Münâcat ikisi beraber, dinî mûsikîde tek bir form gibi zikredilmiştir.⁴²

Temcîd'in güftesi kısa, açık ve Arapça'dır. Türkçe şiirlerin bestelenmesiyle yapılan münâcattan ayrı bir şekli vardır. Nağmeleri tekrarlanmak suretiyle "Tevhîd" duygusu telkîn edilir. Bugün Hatîp Zâkirî Hasan Efendi'ye ait Irak makamında bir Temcîd ve Münâcat'ın notası elimizde mevcuttur.

Temcîd'in sözleri şöyledir:

Yâ Hazreti Mevlâ; mevle'l-mevâlî, ente'l-kerîmü'l-bâkî ve ente'r-rahîmü Yâ Allah;

Ente'illezî teferradte bi'l-fadli ve'l-kerami ve'l-ulâ Yâ Rahmân;

İlâhun vâhidun, Rabbün Teâlâ huv'allâhü'l-bedîu'l-hakku'l-ulâ Yâ Mennân;

Teâlâ Zâtuhû lemmâ tecellâ mine'l-gaybi ile'l-ayni fe-cellâ Yâ Mennân;

Sübhâne men tâbe alâ deme ba'de mâ asâ, fectebâhu rabbuhû ve rafea ile's-semâvâtî'l-ulâ Yâ Sübhân;

Sübhâne men encâ Nûhan ile's-sefîneti ve eshâbehû, sübhâne men ersele Mûsâ ilâ Fir'avne bi'l-asâ Yâ Deyyân;

Sübhâne men ahsene savte Dâvûde ve rafea İsâ, sübhâne men ittahaze İbrâhîme halîlen ve ıstafâ Yâ Rıdvân;

Sübhâne men tecellâ ve kelleme Mûsâ Yâ Hannân;

Sübhâne men hâteme'l-enbiyâe bi-Muhammedini'l-Mustafa, fidâke ebî ve ümmî keme'l-halîlu İsmâîle fedâ; Allah Yâ Hazreti Mevlâ;

Lâilâhe illa'llah, hak lâilâhe illa'llah, lâilâhe illa'llah;

Evvel Âdem Safiyyu'llah Yâ Hazreti Mevlâ; lâ ilâhe illa'llah, Nûh neciyyu'llah, Yâ Hazreti Mevlâ;

Lâ ilâhe illa'llah Yusûf Sadiku'llah Yâ Hazreti Mevlâ;

Lâilâhe illa'llah, Mûsâ Kelfîmu'llah, Yâ Hazreti Mevlâ;

Lâilâhe illa'llah, İsâ Rûhu'llah, Yâ Hazreti Mevlâ;

42. Ezgi, a.g.e., III/ 72.

Lâilâhe illa'llah, Muhammedün Rasûli'llâhi hakkan ve sıdkan ve sallı ale'n-nebiyyi'l-Mustafâ;

Ahmedüne'l-Hâdî ve aleyhi's-senâ; Kerîmun, Rahîmun Allah, Yâ Mevlâ.

Anlamı

Efendilerin efendisi olan Hazreti Mevlâ; sen Kerîmsin, Bâkîsin, sen Rahîmsin Yâ Allah;

Sen ki fadl-ü kerem ve ulviyette eşsiz oldun Ey Rahmân;

Tek bir tanrıdır, yüce Rab'tır, Bedî', Hak, Âlî olan ilâhtır, Yâ Mennan;

Gaybtan göze tecellî ederek zâhir olunca zâtı yücelmiştir, Yâ Mennân;

Adem (A.S.)'in isyanından sonra onu affeden ve sonra onu seçerek göklere çıkararak Cenâb-ı Hakk'ı tesbîh ederim, Yâ Sübhân;

Hz. Nuh ile ashâbını gemiye alıp kurtaran Allah'ı tesbîh ederim; Firavun'a Hz. Mûsâ'yı âsâ ile gönderen Cenâb-ı Hakk'ı tesbîh ederim, Yâ Deyyân;

Hz. Dâvud'un sesini güzel halkeden ve Hz. İsmâ'yı göğe yükselten Tanrı'yı tesbîh ederim ve Hz. İbrahim'i dost edinen İlâh'ı tesbîh ederim, Yâ Rıdvân;

Mûsâ'ya görünüp, onunla mükâleme eden Tanrı'yı tesbîh ederim, Yâ Hannân;

Peygamberleri Muhammed Mustafâ ile nihayetlendiren Allah'ı tesbîh ederim, nasıl ki, İbrahim Halîlu'llah, İsmâil'i fedâ etmişse, benim de anam babam sana fedâ olsun, Yâ Hazreti Mevlâ;

Allah'tan başka ilâh yoktur, gerçekten Allah'tan başka tapılacak yoktur, Allah'tan başka tapılacak yoktur, Allah'tan başka ilâh yoktur;

Evvel Âdem Safiyyu'llah; Nûh Neciyy'ullah; Yusuf Sadiku'llah; Mûsâ Kelîmu'llah; İsmâ Ruhû'llah; Yâ Hazreti Mevlâ, Allah'tan başka tapılacak yoktur, Muhammed hakikaten ve gerçekten Allah'ın elçisidir.

Bize doğru yolu gösteren güzîde Peygamberimize salâtü selâm, ve Allah'ın senâsı onun üzerine olsun, Yâ Hazreti Mevlâ, Kerîmdir, Rahîmdir,⁴³ Allah, Yâ Mevlâ.

Münâcat, "yalvarma, dilekte bulunma" demektir. Temcîd'ten sonra Cenâb-ı Hakk'a münâcatta bulunulur. Münâcat'ın sözleri şöyle olur:

Yâ Hâteme'r-risâleti Yâ Eşrafe'l-Verâ; aceben li'l-muhibbi keyfe yenâm;

Âşiku'llâhi ve yenâm; ed'ûke bi't-tadarrui Yâ Dâime'l-bekâ;

Aslih lenâ bi-fadlike Yâ Vâsi'l-atâ; ilâhî ben kimim idem münâcat;

43. Ezgi, a.g.e., III/ 71.

Kapunda eyleyim arz-ı hâcât ve Yâ Dânen-de-i sırr-ı hafiyât;
Ne hâcet Hazretine arz-ı hâcât; Ey kerîmu lem yezel vey Pâdişâhî lâ
Yezâl;

Saltanât-ı küllî senindir, hiç sana irmez zevâl; Salli alâ Seyyidinâ
Mustafâ, Ahmedûne'l-Hâdî aleyhi's-senâ.⁴⁴

Temcîd ve münâcat'ın okunmasını, Dr. Suphi Ezgi, "*Nazarî ve Amelî Türk Mûsikîsi*" adlı eserinde şöyle anlatmaktadır: [... evvelâ temcîd'in birinci cümlesinin iki devrelik lâhnini bir müezzin okur, onu takiben üçüncü devre olan mülâzimeyi müezzinler cumhûren terennüm ederler; bu suretleser münferiden ve cumhûren nihayetine kadar okunur; Hz. Âdem'den Peygamberimize dek isimleri yazılı peygamberlerin isimleri Hz. Âdem'den evvelki üç defa "lâilâhe illa'llah" ve Âdem Safiyyu'llah'ın bestesiyle okunur. İstenirse onlar hazfolunarak, Peygamber Efendimiz'in cümlesi terennüm olunur; lâhin bittikten sonra minâreden halka hitâp edilir ve aynı müezzin "Nasrun minallâhi ve fethun karîb ve beşşiri'l-mü'minîne Yâ Muhammed" ve sonra "bi-ismike" der; cumhûr "Yâ Allah hu" diye bitirirler...].⁴⁵

g) Na't

Arapça'da "vasıflandırmak, sıfatlarını söylemek, nitelenmek" anlamlarına gelmektedir. Peygamberimizin vasıflarını Türkçe, Arapça, Farsça şiirlerle bildiren ve çeşitli makamlarda bestelenen dinî eserler olup, Türk şiir ve mûsikîsinde bir formdur. Konusu itibarıyla bu adı almıştır. Şayet bir kasîde Hz. Peygamber'i medhederse "Na't" adını alır.

Na't, hem Câmî Mûsikîsinde ve hem de Tekke Mûsikîsinde olan ortak bir formdur. Na'tlar, câmilere, cuma ve bayram namazlarından önce Kur'ân-ı Kerîm okunduktan sonra okunur. Tekkelerde, zikir fâsıllarında Kelime-i Tevhîd ile İsm-i Celâl arasında bir hâfız tarafından yalnız olarak okunurdu.⁴⁶

Divân edebiyatında kasîde türünde yazılmış bir çok na't vardır. Na'tlar, İlâhî usûlleriyle ölçülürler, az kullanılan bir formdur. Na'tların İlâhî gibi usûlle bestelenmiş şekilleri vardır ki, bunlar İlâhîden pek farklı değildir.

Mevlevî âyîninde okunan Na't-ı Mevlâna vardır ki, Güftesi Mevlâna Celâleddin Rûmî'ye ait olup, usûlsüz olarak bestelenmiştir. En tanınmış Na't-ı Mevlâna "Yâ Habîballah Resûl-i hâlik-ı yektâ tûyi" diye başlayan na'tıdır ki, İtrî tarafından Rast makamında bestelenmiştir.⁴⁷

44. Ezgi, a.g.e, III/ 67.

45. Ezgi, a.g.e., III/ 72.

46. Öztuna, a.g.e., II, 2. Kısım, s. 65; Ezgi, a.g.e., III/ 54.

47. Karadeniz, a.g.e., s. 705.

h) Tekbîr

"Yüceltmek" anlamındadır. Cenâb-ı Hakk'ı yüceltmek, büyüklüğünü ifâde etmektir.

Tekbîr, özellikle bayram günleri namazdan evvel ve hutbe sözleri arasında okunur. Sözlerinin tamamı şöyledir:

Allahu Ekber Allahu Ekber,
Lâilâhe illallahu Vallahu Ekber,
Allahu Ekber ve lillâhi'l-hamd.

Anlamı

"Allah en büyüktür, Allah en büyüktür,
Allah'tan başka ilâh yoktur, yemin ederim ki Allah en büyüktür.
Allah en büyüktür ve hamd Allah'a mahsustur".

Tekbîr, harpte savaşa başlamadan okunur. Ayrıca dinî merasimlerde, toplantılarda, mevlîdlerde, Sakal-ı Şerîf ziyaretlerinde okunmaktadır. Önceleri Cuma günleri de okunduğu kaynaklarda geçmekteyse de zamanımızda böyle bir uygulama yoktur.

Tekbîr, segâh makamında usûlsüz olarak bestelenmiştir. Bugün, İslâm dünyasında okunan tekbîr'in bestecisinin Hatip Zâkirî Hasan Efendi olduğunu söyleyenler varsa da, İtrî tarafından bestelendiği görüşü çok yaygın ve hâkimdir.⁴⁸

i) Tardıyye

"Allah razı olsun" demektir. Cuma ve bayram hutbelerinde, hatîbin, minberde önce Peygamberimize ve ailesine salât ve selâm okuduktan sonra Dört Halife'yi ve arkasından Hz. Hasan ile Hüseyin'i anması ve bu sırada mahfeldé bulunan müezzinlerden birisinin "Radıyallahü anh" (Allah ondan razı olsun) diye nidâ etmesidir.

Bugün tatbik edilmeyen bu dinî mûsikî formu, bazı yerlerde klâsik hutbe okuyan hatipler tarafından Dört Halife ve arkasından Peygamberimizin iki sevgili torunu zikredilip hepsine birden hatip tarafından "Rıdvânu'llâhi Teâlâ aleyhim ecmaîn" (Allah onların hepsinden razı olsun) şeklinde okunmaktadır.

Tardıyye her hatip tarafından irticâlî olarak okunmaktadır.

k) Mirâciye

Lügatte, "merdiven, çıkacak yer, göğe çıkma" anlamlarına gelen mîrac kelimesi, özellikle Hz. Peygamber'in göğe çıkarılması hadisesi için kullanılmıştır.

48. Ezgi'nin adı geçen eserinin III. Cilt, 66. sayfasında, Irak makamında, Hatip Zâkirî Hasan Efendi'ye ait Bayram tekbrinin notası bulunmaktadır.

İnsanlık tarihinin olağanüstü hadislerinden biri olan mîrac gecesine ait müstesna mucizenin harikulade safhalarını tasvir eden manzûmelere mîraciye adı verilmektedir.

Mîraciyeler içinde en meşhuru XVIII. Yüzyılın ilk yarısında yetişen Kutbi Nâyi unvanıyla tanınmış Osman Dede (1652-1730) 'ye ait olanıdır.

Mîraciye altı ayrı makamdan meydana gelmiştir. Bunlar; Segâh, Müstear, Dügâh, Nevâ, Sabâ ve Hüseyinî makamlarında altı hâne ile, Nişabur makamında münâcat hânesi ve her hâne başında yer alan beş adet tevşîhten meydana gelmiştir.

Mîraciyenin hangi günlerde okunacağına dair kesin bir kaide olmamakla birlikte, teamüle göre Mîrac Kandili ve onu takip eden gece okunması tercih edilmektedir. Önceleri Mevlevî Tekkelerinde, daha sonra diğer tekke ve evlerde okunması âdet olmuştur. Eserin icrâsı şöyledir:

Önce İsrâ ve Necm sûresinden bir aşır okunur, daha sonra Mîraciye metni iki mîrachan tarafından okunur. Her mısranın okunmasından sonra zâkirler korusu "sallu aleyh", "İkbel yâ Mucîb, ikbel yâ Muffid..." sözleri aynı makamda ve hep bir ağızdan tekrar ederler. Mîraciye bittikten sonra Kur'ân-ı Kerîm'den Necm sûresinin ilk 18 âyeti veya Bakara sûresinin sonları bir hafız tarafından okunur. Merasim, duhanın duasıyla sona erer. Bu tören birkaç saat sürmektedir.

Bu eser, makam bakımından da zengin olması hasebiyle mûsikîşinaslara, bestekarlık ilminin her şubesini de öğretecek kadar önemlidir. Şâiri, Şeyh Nasûhî olan bu Mîraciye'nin notası yaklaşık olarak 40 sayfa bulmaktadır.⁴⁹

B- TEKKE (TASAVVUF) MÛSİKÎSİ

Türklerde Tekke Mûsikîsi, ilk Türk Tarîkati olan Yesevilikle başlamıştır. Bu tarîkat, büyük Türk Mutasavvıfı Hoca Ahmet Yesevî (ö. 562/1166-7) tarafından Oğuz Han'ın başşehir olarak kullandığı "Yesi" şehrinde yaklaşık 800 yıl kadar önce kurulmuştu. Ahmet Yesevî, Yesevî Tarîkati'nin ve Tasavvuf Edebiyatının kurucularındandır. "Hikmet" adını verdiği şiirlerinden kolay İlâhîler tanzim etmiş ve müritlerine bunları tekkesinde icrâ ettirmiştir. Yesevî'nin dervişleri, bu İlâhîleri derin bir sûfilik anlayışı içinde zâhidâne bir tavırla okuyarak zikir yapmışlardır.

Yesevî'nin ölümünden sonra, onun dervişleri Türk ülkelerine ve Anadolu'ya yayılarak, gittikleri yerlerde kendi tekkelerini kurmuşlar ve öğrendiklerini buralarda yaymışlardır.

49. Eserin notası ve daha geniş bilgi için bkz. Ezgi, *a.g.e.*, III/ 102- 143.

Bu sıralarda Anadolu Selçukluları zamanında Mevlâna Celâleddin-i Rûmî ikinci Türk tarîkatı olan Mevlevîliği kurmuştu. Böylece tekke mûsikîsinde yeni bir ilerleme başlamıştı. Mevlevîlikte âyinlere, raksa ve mûsikî âletlerine karşı sempati ve ruhsatın olması sonucu, önceleri yalnız sesle icrâ edilen Tekke Mûsikîsi, bu defa sazların da iştirakiyle icrâ edilmeye başlanmış ve dolayısıyla def'in dışındaki bu aletlerin çalınmasına da izin verilmiş oluyordu.

Konya Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra, Osmanlı döneminde Anadolu'da tekkeler gün geçtikçe artmış, zikir esnasında icrâ edilen Dinî Mûsikî çeşitli isimlerle dallara ayrılmıştı. Tekkeler çok büyük bestekârların yetişmesinde önemli rol oynamış, Türk Mûsikîsinin şah eserleri, buralardan yetişen bestekârlar tarafından bestelenmiştir. Tekkeler sadece musikîşinas yetiştirmekle kalmamış, çok değerli edebiyatçı, şâir ve yazarlar hep bu ocaktan çıkmışlardır. Özellikle Mevlevîler mûsikîmize çok hizmet etmişler, araştırılacak olursa, en büyük bestekâr ve virtüözlerin bu tarîkatın ileri gelenlerinden olduğu görülür.

a) Tekke (Tasavvuf) Mûsikîsinin Bölümleri

1-Mevlevî Mûsikîsi

Mevlevî tarîkatına mahsus mûsikînin adıdır. Mevlevî tarîkatı mûsikîye çok önem vermiştir. Mevlevî mûsikîsinin en büyük formu "Âyin-i şerîf"tir. Âyin-i Şerîflerin icrâsında saz ve söz mûsikîsi oluşmuştur. Bir de bu mûsikî ile yapılan raks vardır ki buna da "semâ" adı verilmektedir.⁵⁰

Hz. Mevlâna'yı sadece, tarîkat kuran bir tekke şeyhi veya bir pîr olarak görmemek gerekir. O, İlâhî aşkın, insan sevgisinin, mûsikînin ve raksın cisimleşmiş şeklidir, sembolüdür. Mevlâna, *Mesnevi*'sinde ve *Dîvân-ı Kebîr*'inde hep mûsikîyi, aşkı ve semâyı övmüş, methetmiştir.

Mevlevî Âyinleri, her birine "selâm" denilen dört bölümden oluşmaktadır. Âyine başlamadan önce bir baş taksim yapılır. Sonra Mevlâna'ya ait İtrî'nin bestelediği na'tı okunur, ondan sonra âyinin makamında bir peşrev çalınır ve âyine girilir.

Birinci selâm, Düyek veya Devr-i Revân; ikinci ve dördüncü selâmlar Ağır Evfer; üçüncü selâm Devr-i Kebîr, Frenkçin, Ağır Düyek, Çenber, Evsat ve Semâ gibi usûllerden birisiyle ölçülür.⁵¹ Her selâm başında, dönenler durarak vücutlarını hafifçe öne eğmek sûretiyle selâm durumunu yerine getirmiş olurlar. Birinci selâmın bittiği, ritmin değişmesiyle belli

50. Öztuna, *a.g.e.*, II, 2. Kısım, s. 29.

51. Özkan, *a.g.e.*, s. 82.

olduğundan, mutribân (sâzende ve hânendeler) ikinci selâmı Evfer usûlü ile icrâ etmeye başladıkları vakit, bütün semâzenler dururlar. Posttaki şeyh üç adım ilerleyerek selâm verir, semâzenler de aynı selâma uyarlar. Şeyh tekrar geriye çekilerek bir daha selâm verir. Semâzenler de bu selâma iştirak ederler ve semâzenler şeyhin önüne gelir; yalnız selâm vererek tekrar dönmeye başlarlar.

Âyinin üçüncü bölümünde yine usûlün değişmesi ile, ikinci selâmda olduğu gibi yapılır. Bu bölüm, Devr-i Kebîr ve diğer usûller ile icrâ edilir. Neylerle terennüm adı verilen sâz eseri çalındıktan sonra, Ahmet Eflâkî Dede'nin tertip ettiği ve bütün âyin bestelerinde bulunan Yürük Semâî usûlünde bestelenmiş "Ey ki hezâr âferin bu nice sultân olur" kıtası okunur. Âyinin en uzun kısmını üçüncü selâm teşkil eder. Sonra dördüncü selâma geçilir.

Dördüncü selâma şeyh de katılır. Selâmın sonunda, âyinin son bulunduğu makamda ve Düyek usûlünde dört bölümlü son peşrev çalınır. Bundan sonra neyzenbaşı veya onun emriyle neyzenlerden biri tarafından son taksim yapılır. Sonra Yürük Semâî usûlünde son peşrev icrâ edilir. Böylece şeyh post önüne gelmiş olur. Mutribde bulunan hafızlardan birisi tarafından Kur'ân-ı Kerîm'den kısa bir sûre okunduktan sonra, ayakta dönenler bu defa kenarlara çekilip namazdaki gibi otururlar. Semâzenbaşı ayağa kalkıp postun önüne yaklaşarak bir dua okur, şeyh de "Fâtiha" dedikten sonra hep beraber ayağa kalkarlar ve şeyh tarafından bir gülbank⁵² okunur. Gülbank, hep birlikte "hu" sözü ile son bulur. Şeyh Efendi, semâhânededen çıkarken semâzenleri ve halkı "Es-selâmu aleyküm" diye selâmlar. Semâzenbaşı buna "Ve aleyküm selâm ve rahmetullâhi ve berakâtühü" diyerek karşılık verir. Ağır adımlarla yürüyen şeyh, mutrib hizasına gelince neyzenleri ve kudûmzenleri aynı şekilde selâmlar. Buna da mutribden neyzenbaşı karşılık verir. Böylece semâ âyini bitmiş olur.⁵³

2- Bektâşî Mûsikîsi

Tekke Mûsikîsinin bir çeşidi sayılan Bektâşî Musikîsi, Bektâşî dergâhlarında icrâ edilen mûsikîdir. Mevlevî Mûsikîsinden sonra en zengin olan bir tarîkat mûsikîsidir. Bu mûsikînin en önemli özelliği, halk mûsikîsi ile yakın olmasıdır.

52. Gülbank, dua demektir. Mevlevî Gülbankı denilince, Âyin-i Şerîf sonunda şeyhin yaptığı dua anlaşılır. Bektâşî Gülbankı, Bektâşî savtına verilen ad. Yeniçeri Gülbankı, Esnaf Gülbankları, Tulumbacıların yangına giderken söyledikleri gülbank ve Mehter Gülbankı gibi çeşitleri vardır.

53. Öztuna, a.g.e., I/ 87.

Bektâşî Mûsikîsi'nin önemli mahsûlü, bu tarîkatın İlâhîsi sayılan ve tasavvufî Türk Edebiyatı'ndan alınmış bir kısım şiirlerden oluşan "nefes" lerdir. Bunlar, Bektaşîlerin inanç ve görüşlerini ortaya koyan, dinî olmaktan çok Hz. Ali'yi öven, onun meziyetlerini dile getiren, vahdet-i vücudçu geleneğe bağlı besteli eserlerdir. Bestesiz olanlarına "nutuk" adı verilmektedir.

Âyin-i Şerîflerin yalnız Mevlevî Mukâbelelerinde kullanılması gibi, nefesler de sadece Bektâşî Âyinlerinde icrâ edilir. İlâhîler, bütün tasavvuf şübelerinde kullanılmaktadır.

Nefesler, İlâhîlerden ayrı olarak daha çok şarkı ve türkülere benzerler. İlâhîler ne kadar mutasavvifâne nağmelerle doluysa, nefesler de o derece zâhidâne bir üslûpla bestelenmişlerdir.

Bektâşî Âyinlerinin iki bölümden meydana geldiği söylenmektedir:

Birinci bölümde, önce Kur'ân-ı Kerîm okunur, Peygamberimize salât ve selâm getirilir. Daha sonra Hz. Ali ve evlâdı, bütün Ehl-i Beytin adları saygı ile anılır. Semâhânenin çeşitli yerlerine konulmuş şamdanlar, büyük merâsimle birer birer yakılır. Burada çok rûhânî bir âlem yaşandığı söylenmektedir.

İkinci bölümde, dinî ve rûhânî merâsime ait olan semâhaneden çıkılarak salona geçilir ve burada tam anlamıyla salon hayatı ve onun gereği yeme içme âlemi başlar. Nefesler, bu âlem esnasında hazırda olan saz şâirleri tarafından çalınır. Bu sırada bütün dervişlerin, nefeslerini ciddî bir aşk ve şevk içerisinde dinledikleri ve bazılarının cûşa gelip ayağa kalkarak özel bir şekilde raksettikleri de anlatılanlar arasındadır.

3- Kâdirî, Celvetî ve Gülşenî Mûsikîsi

Kâdirî, Celvetî ve Gülşenî tekkelerinde kullanılan mûsikî çeşidine "savt" denilmektedir. Bu tarîkatlarda, geleneksel nağmelerle veya içten geldiği gibi okunan, Allah'ın birliği konusunu işleyen ve bu duyguları kuvvetlendiren mûsikîdir. Muhtevâsı itibariyle câmi mûsikîsindeki tesbîh'e benzetilmektedir. Tekkelerde zikir esnasında okunmakta ve kısa birkaç cümleden oluşmaktadır.

b) Tekke (Tasavvuf) Mûsikîsi Formları

ba-Mevlevî Âyini

Mevlevî Âyini, Mevlevîler tarafından namazın dışında yapılan ve ibadet kabul edilen bir iştir ki, bu işi de mûsikî eşliğinde dönerek yaparlar. Semâ' sırasında çalınan ve söylenen bir müzik vardır. Bu müzik de, sözleri Hz.

Mevlâna'ya veya oğlu Sultan Veled'e ait olup, büyük mûsikîşinaslar tarafından bestelenmiş eserlerdir.

Bugüne kadar bir çok bestekâr tarafından 130 âyin bestelenmiştir. Tespit edilemeyen âyinler de vardır.⁵⁴

bb-Durak

Tasavvuf mûsikîsinde bir çeşit İlâhîdir. Allah'ı yücelten kasîde tarzında yazılmış şiirlerin Durak Evferi usûlüyle ölçülmesinden meydana gelmiş bir çeşit dinî mûsikîdir. Bu özellikleriyle İlâhîden ayrılır.

Duraklar, oturarak veya ayakta zikir yapan tarîkatların âyinlerinde birinci kısmı teşkil eden Kelime-i Tevhîd'den sonra İsm-i Celâl'e geçilmeden önce verilen fâsılada bir veya iki zâkir tarafından okunan, muhtelif makamlardan serbest vezinde bestelenmiş mutasavvifâne güftelerdir. Kelime-i Tevhîd bitince durulduğundan bu isim verilmiştir. Tasavvuf mûsikîsinin beste yönüyle en güç olan kısımlarındandır.

Duraklar, İlâhîlerden daha ağır, derin ve îtinâlı eserlerdir. Tamamen tasavvufî duygularla doludur.

bc-Şuğûl

Şuğûl, Arapça'da "meşgûliyet, iş, hizmet" gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise, Türkler tarafından bestelenmiş, sözleri Arapça olan İlâhîlere verilen addır.

Şuğullerin sayısı İlâhîlere nazaran çok azdır. Arapça güfteli İlâhîlere ilk olarak şuğul ismini kimin verdiği bilinmemektedir.

Şuğullerin genellikle tekkelerde zikir esnasında okunduğu söylenmektedir. Şuğullerde Düyek ve Sofyan usûlleri çok kullanılmıştır.⁵⁵

Türkler, Farsça güfteleri bestelemeye XV. Yüzyıldan itibaren başlamışlar, XIX. Yüzyıla kadar devam etmişlerdir. Zekâi Dede'nin 36 şuğûl bestelediği söylenmektedir.⁵⁶

bd-İsm-i Celâl

"Allah" lâfzına denir. Tasavvuf Mûsikîsinde Kelime-i Tevhîd'den sonra her tarîkatın kendine özgü üslûbu ile oturarak veya ayakta "Allah Allah" diye zikretmeleri hakkında kullanılan bir tabirdir. Mevlevîlerin İsm-i Celâl ile zikretmeleri Dinî Mûsikîye girmediğinden burada bahis konusu olan İsm-i Celâl, makam ve mûsikî eşliğinde okunan İsm-i Celâl'dir.

54. Öztuna, a.g.e., I/ 87.

55. Karadeniz, a.g.e., s. 167.

56. Öztuna, a.g.e., II, 2. Kısım, s. 292.

Diğer tarikatlarda, İsm-i Celâl zikrinde kullanılan makam ve tarz ne ise, dervişler bu üslûpta zikir yaparlar. Bu esnada zâkirler de aynı makamda ve tempoya uygun olarak İlâhîler okurlar ve zikri coştururlar.

be-Savt

Arapça "ses" anlamına gelen bu kelimenin Tasavvuf Mûsikîsindeki yeri ve anlamı çok değişiktir. Kâdirîlerin, Celvetîlerin ve Gülşenîlerin "Usûl İlâhîsi" diye isimlendirdikleri savtlar başka başka olup, her birinin zikir husûsiyetine göre zâkirbaşlarının iktidarına bırakılmıştır.

"Çamaşır Savtı", "Tapu Savtı", "Gülşenî Savtı" gibi isimler taşıyan birkaç İlâhînin notasının varlığından bahsedilse de, bu isimlerin nereden geldiğini ve bunların ne demek olduğunu açıklayan bir eser yoktur. Ancak M. Ekrem Karadeniz, "*Türk Mûsikîsinin Nazariye ve Esasları*" adlı kitabında: "...İlâhîlere mahsus güftelerin aynı makam ve usûlle, ancak birbirine benzemeyen çeşitli nağmelerle bestelenmiş başka başka şekillerine savt denir..."⁵⁷ demektedir.

bf-Mersiye

Lügatte, ölen birinin meziyetlerini sayarak acımak anlamına gelen mersiye, teessürü ve hisleri tahrik edecek tasvirler yapar. Mersiye Arap Edebiyatı'nda çok gelişmiş bir şiir türüdür.

Mersiyenin konusu din büyükleri olabilir. Yalnız, Peygamberimiz için yazılmış olanlarına mersiye denilmez. Özellikle Kerbelâ şehitleri ve Hz. Hüseyin hakkında zengin bir edebiyat oluşturacak şekilde mersiyeler söylenmiştir. İran'da Hz. Hüseyin'in şehit edilmesini konu alan klâsik ve halkın ürünü pek çok mersiye vardır ki, Şiîler 10 Muharrem'de bunları merâsimle okurlar.

Aslında Hz. Hüseyin'i Sünnîler de çok severler, Şiîler bu konuyu ifrata vardırıarak işlerken, Sünnîler tarafından ise, bu olay tarihî ve dünyevî bir fâcia olarak değerlendirilir. İlâhîler arasında bilhassa Hz. Hüseyin için bir çok mersiye vardır.⁵⁸

bg-Nefes

Bektâşî şâirleri tarafından yazılmış ve Bektâşî tekkelerinde okunmak için çeşitli makamlarda ve usûllerde bestelenmiş manzûm İlâhîlere verilen addır. Hece vezni, açık sâde ve samimi bir dille yazılmış şiirlerden seçilir. Üslûbu, İlâhîlere nazaran daha basittir. Halk mûsikîsine yakındır.

57. Karadeniz, a.g.e., s. 167.

58. Öztuna, a.g.e., II/ 25-26.

Nefeslerin İlâhîlerden farkı, içeriğinde, Peygamberimizle birlikte Hz. Ali'nin methiyesine yer verilmesidir. Yunus'un pek çok şiirleri İlâhî-nefes tarzındadır. Bazı nefesler Osmanlı düzenine karşı Safevî düzenini savunur, Halîfe'ye karşı İmâm'ın otoritesini destekleyici nefesler vardır.⁵⁹

Dinî Mûsikî formları içerisinde zikredilen formlar bunlardan ibarettir. Din görevlilerinin ve din görevliliğine aday olanların bu formlardan haberi olması bir fantezi değildir. Hemen hemen her gün çeşitli vesilelerle, değişik mekânlarda karşılaştığımız bu formlara bir din görevlisinin ilgisiz veya duyarsız kalması düşünülemez. Çünkü bu saydığımız formlar, gerek inanç ve gerekse kültür açısından Müslüman Türk milletini yansıtmaktadır.

Sonuç

Yüzyıllar boyu hâfız, imam ve müezzinlerimiz tarafından uygulanan Dinî Mûsikî formlarının büyük bir kısmı artık kullanılmamaktadır ve bir kısmı da notalarda kalmıştır. Asırlar boyu gönülleri titreten, câmileri ve diğer ibadethaneleri inleyen eşsiz nağmeler unutulmaya yüz tutmuş, mûsikî sanatından yoksun olan din görevlilerimiz de, artık ibadete gelen cemaate, güzel nağmelerle okuyarak şevk veremez hale gelmişlerdir. Okuduğu ezanla kalpleri gaflet uykusundan uyandıran, kıraat ettiği Kur'ân ile gözleri yaşartan, mihraptaki tekbirleriyle ruhlara mânevî huzur serpen, kısaca, sanatkâr bir kafaya ve ruha sahip olan imam ve müezzinlerimizin isimleri artık tarihte kalmış, bunun yerine, estetikten ve sanatçı ruhundan gittikçe uzaklaşan ve salt memuriyet anlayışıyla görev yapan din görevliliği anlayışı toplumumuzda yerini almıştır.

Din olgusu ruhla alâkalı bir olaydır. Bu görevi icrâ edenlerin, ruhları etkisi altına alan müzik sanatından mahrum olması düşünülemez. Bu estetik anlayışa ve sanatçı ruha sahip olmayan kişilerin, imam ve müezzinlik gibi hassas bir mesleği gerektiği gibi icrâ etmesi mümkün değildir. Esasen bu görevler çok nazik görevlerdir. Sanatçı ruhuna sahip olmayan bazı din görevlilerinin, cemaatle iletişimi de zayıftır. Böyle insanlar, kavgacı ve geçimsiz bir mizaca sahip olurlar. Bu tip bir mizaca sahip olan kişi de bu mesleği icrâ edemez. Okuyuşta güzelliği aramayan, ahenkli bir sese sahip olmayan bir din görevlisinin, insanlara karşı davranışlarında zerâfeti ve letafeti gözetmesi mümkün değildir. İmam Gazalî'nin ifadesiyle böyle kişilerin mizacı fâsittir, tedâvisi de mümkün değildir. Dolayısıyla, kendisi hasta olanın, başkalarını tedâvi etmesi de düşünülemez.

Ayrıca Diyanet personeli içerisinde yer alan Kur'ân kursu öğreticilerinin de bir mûsikî eğitiminden geçirilmelerinde yarar vardır.

59. Karadeniz, *a.g.e.*, s. 167; Öztuna, *a.g.e.*, II/ 69.

Kur'ân Kurslarındaki öğrencilerin çeşitli yaş ve kültür düzeyine sahip olan halkımızdan oluştuğu göz önünde bulundurulursa, öğreticilerin, Kur'ân öğretirken güzel seslerini kullanmaları, uygun saatlerde bazı dinî formları makamlı olarak terennüm etmeleri, onları mesleklerinde daha câzip hale getirecektir. Zaman zaman öğrencilere bazı İlâhî ve tevşîh gibi dinî mûsikî formlarını öğrettikleri de göz önünde tutulursa, bu görevlilerin de mûsikî hakkında bilgi sahibi olmaları gerekir. Hatta ney ve bendir gibi bazı enstrümanları kullanarak, öğrencilerin ders öğrenmede şevklerini artırıcı çalışmalarda bulunabilirler. Bu bakımdan Kur'ân kursu öğreticilerinin de hizmetiçi mûsikî kurslarına katılmaları sağlanmalıdır. Böylece, Kur'ân kurslarındaki monoton eğitim havası, mûsikî faaliyetleriyle daha canlı ve dinamik hale getirilebilir.

Kısaca, biz bu çalışmamızla, din görevlilerinin veya din görevlisi adaylarının, mûsikî açısından tarihteki yerini çok daha güçlü bir şekilde almalarını istiyoruz. Bunun için yapılması gereken şeyler ortadadır. Bu çalışmaların fazla bir maddî külfet getireceğini de zannetmiyoruz. Bu alanın uzmanlarıyla irtibat kurmakla, mevcut elemanları bu yöne teşvik etmek, biraz heyecan ve biraz da bilgi vermekle bu önemli görevin yerine getirilebileceğine inanıyoruz. Yeni nesli de bu aşk ve heyecanla doldurmalı, halkımıza da, her fırsatta sanat mesajı verilerek, dinleme adabı öğretilmelidir. Ayrıca bu sanatı bilenler tarafından, yukarıda zikredilen hususlar kademeli olarak öğretilmelidir. Zamanla müzik öğretimindeki yeni teknikler uygulanmalı, çağdaş araç ve gereçler kullanılmalıdır.

KAYNAKLAR

- AHMED b. Hanbel, *el-Müsned*, I-VI, el-Matbaatü'l-Meymeniyeye, Mısır, 1313.
 BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, I-IV (8 cüz), İstanbul, 197
 EBÛ DÂVUD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvud*, I-IV, Dâru İhyâ'it Tûrâsî'l-Arabî, Beyrut, Tarihsiz.
 MALİK b. Enes, Ebû Abdillâh, *el-Muvatta'*, Dâru İhyâ'it-Kütübî'l-Arabiyye, Beyrut, Tarihsiz.
 EZGİ, Dr. Suphi, *Amelî ve Nazarî Türk Mûsikîsi*, III/ 63, İstanbul Konservatuarı Yayını, İstanbul, 1933-1953.
 İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünen-i İbn Mâce*, I-II, M.F.A. Bâki neşri, Beyrut, 1975.
 İZ'AT, Aytuğ, *Türk Gençliğinin Müzik Eğitimi*, 27-28 Nisan 1985 Türk Kadınları Kültür Derneğinin "Türk Gençliğinin Müzik Eğitimi" konulu Sempozyumda Açış Konuşması, Kadioğlu Matbaası, Ankara, 1985.
 İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ, I-XIII, MEB, İstanbul, 1964- 1986.
 KARAÇAM, İsmâil, *Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976.
 KARADENİZ, M. Ekrem, *Türk Mûsikîsi'nin Nazariye ve Esasları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., No:238, Ankara, Tarihsiz.

- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahih-i Müslim*, I-V, Beyrut, Tarihsiz.
- LÂDİKÎ, Muhammed b. Abdilhamid el-Lâdikî (888/1483'te hayatta), *er-Risâletu'l-Fethiyye*, Şerh ve Tahkîk: Hâşim Muhammed er-Receb, 1. bsk. Kuveyt, 1986.
- MALİK b. Enes, Ebû Abdillâh, *el-Muvatta'*, I-II, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut, Tarihsiz.
- NESÂÎ, Ebû Abdi'r-Rahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî, *Sünenü'n-Nesâî*, I-IV (8 cüz), Beyrut, Tarihsiz.
- ÖZKAN, İsmail Hakkı, *Türk Mûsikîsi Nazariyatı ve Usûlleri Kudüm Velveleleri*, Ötüken Neşriyat, 2. bsk., İstanbul, 1987.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Türk Musikisi Ansiklopedisi*, I-II, M.E.Basımevi, İstanbul, 1974.
- SUYÛTÎ, Celâlu'd-Dîn Abdu'r-Rahmân, *el-Câmiu's-Sağîr fî ehâdisi'l-beşîri'n-nezîr*, I-II, Meymeniyye Matb., Mısır, 1306.
- TİRMİZÎ, Ebû İsa, Muhammed b. İsa b. Sevre, *Sünenü't-Tirmizî*, I-V, Beyrut, Tarihsiz. *Türk Gençliğinin Müzik Eğitimi*, 27-28 Nisan 1985 Türk Kadınları Kültür Derneğinin "Türk Gençliğinin Müzik Eğitimi" konulu Sempozyumu, Kadioğlu Matbaası, Ankara, 1985.